

GAI SALLVSTI CRISPI
LIBRI
DE CATILINAE CONIVRATIONE
ET DE BELLO IVGVRTHINO.

ACCEDVNT ORATIONES ET EPISTVLAE
EX HISTORIIS EXCERPTAE.

EDIDIT
RVDOLFVS DIETSCH.

EDITIO QUARTA EMENDATIO.

LIPSIAE.
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCLXXII.

PRAEFATIO.

Quo nihil laetius exoptatiusque accidere potest homini litterarum et veri amanti, si in quo ipse operam studiumque posuerit, id alius suppleat, absolvat, emendet, hoc mihi contigit per *Henricum Jordanum*, quem editione, Berolini 1866 aput Weidmannos evulgata, eisque quae in Mus. Rhen. vol. XVIII et Hermae vol. I disputavit, de Sallustio praeclare meruisse ita fateor, ut in quibus me acerbius castigavit, agnoscere quam excusare malim. Oblata igitur huius meae editionis repetundae necessitate quid aliud agere potui, quam ut quae ille comparasset, eis quam diligentissime et religiosissime uterer? Nec vereor, quod multis de locis sententiam meam mutaverim, ne in levitatis crimen incursum sim. Etenim cum ad aliquid redimus, liberiore animo iudicare solemus faciliusque opiniones quasdam omittere: tum ab Jordano confirmatus in ea sententia, quam de praestantia codicis P ipse primus proposueram, set meliora edoctus de cod. V, facere non potui quin in omnibus locis, de quibus iudicium ab fide librorum penderet, illius exemplum sequerer: postremo nonnulla iam ipse conrexi in editione Catilinae, quae adnotatibus illustrata prodit a. 1864. Ceterum quoniam fusius de singulis disputare non est huius loci, quae nunc aut mutavi aut retinui breviter recensere, interdum additis argumentis, constitui.

Cat. 2, 2. *conpertum est] est* delevit I. Num in omnibus libris omissum sit, equidem dubito. — **3, 2.** *actorem] I. auctorem.* Illud ob sententiam retineo, praesertim cum cod. P¹, cui aliquanto plus fidei quam ille v. d. habendum esse arbitror, exhibeat. Etiam multo minus Ing. 1, 4, cum codices primi generis (P) cum multis

alterius (C) in *actores* consentiant, non nulli tantum ex hoc *auctores* praebeant, cur his quam illis magis obsequendum sit perspicio. — 3. 5. Quod in P *quae*, non *qua* est, id ipsum me movit, ut Gerlachii emendationem retinendam putarem. Nec desunt exempla, quae in archetypo morem illum scribundi, quo eadem litterae bis ponendae semel scriptae notarentur siglis, observatum fuisse demonstrant. — 6. 2. Ut verba *ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat* hoc ipso loco inserenda censerem, ne eis quidem, quae I. Herm. I 2 p. 245 sqq. disputavit, adductus sum. Non invidio si quis Sallusti ea esse contendere audeat, at cum Augustinus ea ad illustrandas sententias Sallusti (C. 9. 3) et Ciceronis adhibuerit, in promptu est suspicari ea ab homine docto in lectione Augustini bene versato in margine exemplaris sui adscripta, in textum paucorum librorum inlata esse. Set quid suspicionem adversorum suspicionem pugnare iuvat? Concederem facilius, si Sallusti orationi aliquid deesse planum factum esset. At ex Troianis et Aboriginibus unum populum, ergo civitatem factam esse nonne praegressis satis expressum est? Quod si tales loci, quales sunt C. 7. 3. I. 40. 3, in comparationem vocantur, scilicet hic est pronominum demonstrativorum usus, ut ex praegressis membrum consecutivum mente teneatur. Quid autem hoc est: ut tam facile coalescerent, eo effectum est, quod brevi — per concordiam civitas facta erat? — 8. 2. Semel moneo, ut in orthographia ubique Iordani vestigia premerem, eo minus me motum esse, quod illum sibi non constituisse viderem. Sic *magnificus* initio constanter scripsit, ab p. 30 ubique *magnificus*, et cum in maxima editionis parte antiquas formas *plebes* et *plebei* expulisset, ad eas postremo rediit. — 11. 7. Quamquam quam saepe *e* et *i*, in terminationibus maxime, confusa sint, dici vix potest, eamque ob causam *temperarent* scribere ne pro emendatione quidem habendum, tamen ne Sallustio meas opiniones obtrudere viderer, *temperarent* nunc retinui, set ut recte coni. impl. explicaretur, membrum a praegresso graviore incisione seperandum putavi. — 13. 1. *constrata*] *contracta*, quod quia magis poeticum est reieci. Set infra 28. 11 etiamnum Gronovii emendationem *extrudendo* probo. — 14. 1. *tamquam stipationem*] Binsfeld. Mus. Rhen. XXI 3 p. 485 sq. *tamquam stipationem*. — 14. 5. *aetate* ex versu sequenti petium esse Iordano concedo. — 15. 3. *facinoris maturandi*] *facinus maturandi* I. ex p. Set cum prima manus in P *facinus matura da* exhibeat, utrum veri similis, scribam quae in archetypo suo essent, recte legere non potuisse eamque ob causam in uno codice erratum esse, an omnes ceteros ex audacter conrecto exemplari fluxisse? — 18. 1. Qui ob Diomedis fidem contra omnes libros *in quis* scribat, nonne etiam *brevissume* ab eodem traditum pro *verissime* recipere debet? — 18. 3. De verbis *quod — nequiverit* suspicio mea mihi nondum adempta. *Romae* iam in ed. 1864 reieceram. — 18. 6. Lacunam esse etiamnum censeo. — 19. 5. *ante* in omnibus libris pro *antea* scriptum esse, silenti Iordano credam? — 20. 7. *ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque ignobiles*] I. ex

Victor. Caes. 24, 9 *ceteri omnes, boni malique nobiles atque ignobiles* coniecit. — 20, 16. *utimini*] *utemini*. Quamquam paulo ante *hortantur* ex Vpz recipiendum fuit. — 22, 2. Post Frid. Ritschlii praeclaram disputationem (Mus. Rhen. XXI 2 p. 317 sq.) nemo, opinor, quin adeo antiquissimus liber glossis inquinatus sit, dubitabit. — 23, 4. *quoque modo*] Quod Momms. coni. *quoquo modo*, probare non potui, cum mihi non constaret, Fulviam ab aliis auctoribus, quam per Curium quiddam cognovisse. — 25, 3. *lubidine*] I. ex P *lubido*. — 26, 5. [*consulibus*] I. sine uncis. Ego libris minus confido, quam ut Sallustium ita vaesanum iudicem, ut uno tenore Catilinam ambos consules interficere voluisse narraret, cum modo in Antonio eum spem habuisse dixisset. — Locum c. 26—31, uti in libris traditus est, intactum reliqui, non quo sententiam, ad quam post multas dubitationes tandem adductus eram (Exc. I ad ed. 1864 p. 204—206), me facillime Mommseni disputatione (Herm. I 3 p. 431 sqq.) perductum rursus abieciisse confiterer, set quod in tali editione quae nondum consensu communi adprobata essent, amplecti religioni duxi. Sallustium per Ciceronem in errorem inductum esse concederem, si res ipsae planae et apertae mihi viderentur neque alii scriptores eo modo, quem transpositio restituit, res narratas esse testarentur. Ignoscat igitur vir praeclarissimus, quod temeritatis crimen iniungere mihi quam in eius verba iurare maluerim. — 27, 2. *intenti paratigue*] *intenti parati*. — 27, 3. *penes* ex Palmerii coniectura] *per* I. — 28, 1. Dum demonstratum fuerit, homines ita furore abreptos fuisse, ut se, si cum armatis salutatum venissent, non exclusum iri sperarent, lacunam in libris esse contendam. — *domui*] *domi* I. Rarior forma per P *domi* confirmari magis quam reici visa. — 29, 1. *exagitatum* c. Cortio] *exagitatum* I. — 30, 7. *Maiores*, quod pro *minores* exhibet P, haut dignum quod prorsus neglegatur, mihi videtur. — 31, 5. *vel sui*] *aut sui* I. P ut ad *vel* potius ducere mihi videtur. — ib. *sicubi* cum Linkero] *si* I. Ad illud me converti, quoniam in archetypo *si* ut fuisse Iordano visum est. — 31, 7. *in populum Romanum* cum Cortio] *in plebem Romanam* I. In tanta similitudine compendiorum cur hoc loco *in plebem Romanam* necessario scribendum fuisset, ostendendum fuit. — Suspicionem, quae de *civis* diu me tenuit, nunc missam feci. — 32, 1. *insidiae* [*consuli*] *procedebant*] *insidiae consuli procedebant* I. Ab S. contra latinitatis leges, illis praesertim temporibus, sic scribi potuisse nego. — 32, 2. *possint*] *possent* I. Vid. 11, 7. — 33, 1. *patriae* c. I.] antea *patria*. — 34, 1. *respondet*] *respondit* I. — 35, 3. *non quia — solvere non possem, cum scilicet alienis*] *non quin — solvere possem, ut alienis nominibus* I. de coni. — 36, 1. *Flammam*] I. eiecit. Mihi ut ab grammatico adiectum, tamen memorabile visum. — 36, 5. *morbi erat, quae uti tabes*] *morbi ac velut tabes* I. c. Haupt. Philol. III p. 547. Illud mihi neque inconcinnum esse et propius ad librorum scripturam *morbi atque uti tabes* accedere visum. — 37, 5. Quoniam libri alii qui per *dedecora* exhibent, aliquid in loco turbatum esse concedo, qui

recepto orationem perspicuam et dignam Sallustio fieri nego. — 98, 3. *post Sullae tempora] post illa tempora* I. Confirmavit me, quod in libris similiter peccatum intellexi 28, 4: *ex Sullanis coloniis. p. exillantis. P. exulanis.* — 39, 2. *ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudiciis terrere* c. Ritschl. Mus. Rhen. XXI 2 p. 318 sq.] *ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent.* — 39, 4. *illis si] illis qui* I. Quae in Comm. p. 109 sq. exposui, nondum refutata vidi. Ceterum quod in duobus alterius generis libris *post exangulbus* adiectum est *ceteris*, iam antiquiore tempore homines doctos in *illis qui* offendisse, ostendere mihi videtur. — 39, 6. *aut ipse] aut per se* I. — 41, 5 *Praecipit* Linkeri etiam I. recepit. Idem ego eam ob causam quam supra significavi. Etenim vir amicissimus Fleckeisen me monuit pro *praecipio, praecipit* antiquitus *praecipio, praecipit* et dictum et scriptum esse. Cf. I. 12, 6. — 42, 3. *in ulteriore* cum Cortio] *in citiore* I. quod qui librorum causa retinet, Sallustium turpis erroris insinuat. — 43, 1. † *Faesulanum] Faesulanum* I. In edit. 1864 Exc. III p. 208 *Trossulanum* conieci, nunc cruce praefixa vocabulum corruptum esse significandum putavi. — 45, 3. *et cur delendum mihi videretur* exposui in ed. 1864. Exc. IV p. 210. — 46, 5. Verborum *in senatum* electorum eo minus me paenituit, quod etiam I. unciis circumeludit. — 49, 1. *Per*, quod nimis subtilibus rationibus necessario repetendum fuisse contenderam, nunc librorum fidei cedens altero loco delevi. — 49, 4. *usque eo per adeo* explicatum esse idque loci contrampendi causam praebuisse concedo. — 50, 2. *in audaciam* ex glossemate orta esse etiam I. intellexit. Qui retinere velit, certe transponere debet. — 50, 4. Verba *quod ea de re* — *consuerat* quo modo commode explicentur, nondum intellego. — 51, 4. *quae reges] qui reges* I. Si grammaticus quidam *quae* suo Marte novavit, certe quid Sall. scribere debuisset, recte perspexit. — 51, 5. *infida et advorsa] infida atque advorsa* I. — 51, 6. *in pace et per indutias] et in pace et per indutias* I. Nisi planum factum fuerit, quibus in rebus et quibus rationibus perductus Sall. ab suae aetatis diligentia et elegantia deflexerit, ea retinenda censeo, quae ab libris nonnullis aliquid commendationis habeant simul et diligentiorum aequalium usui atque consuetudini convenient. — 50, 16. Cum tam multa exempla brevium syllabarum in P. omissarum extant, ergo relicuis eiusdem generis libris in talibus fides non omnis deneganda sit, utrum *saevior* an *severior* verum iudicem adhuc dubito. — 51, 19. *sint in armis* c. I.] *in armis sint.* — 51, 22. *in sententiam* c. I.] *in sententia.* — 51, 27. *Scilicet* de coni.] I. *sed.* — 51, 39. Sententiam, quam de verbis Graeciae morem imitati dixi, eam ut abiciam, nondum planis argumentis perductus sum. — 51, 43. *neu quis* c. I.] *ne quis.* — 52, 2. *Longe mihi alta mens est* c. I.] *longe alta mihi mens est.* — 52, 20. *si ita res esset* c. I.] *si ita esset.* — 52, 25. *deprehensis* c. I.] *adprehensis.* — 52, 27. *convortat* (ed. 1864) I.] *convortet.* — 52, 30. *T. Manlius] A. Manlius.* Malo libraribus quam Sallustio erroris aut neglegentiae

crimen iniungere. — 52, 32. *deis aut hominibus* c. I.] *deis atque hominibus.* — 52, 35. *Urbis* etiamnum glossema iudico. — *potest occulte* c. I.] *occulte potest.* — 52, 36. *ego ita* (ed. 1864) c. I.] *ita,* — 53, 5. Vehementer laetatus sum, quod Fr. Ritschl (Mus. Rhen. XXI 2 p. 316) mihi adsensus est, locum vocabulo omisso contrarium statuendum potius esse, quam emendationem deteriorum librorum *effeta* parente accipiendam, etiam vehementius quod non *aetate*, set *vi* excidisse docuit locumque optime illustravit. — 54, 5. *illa] illum* I. Illud retinui non ob librorum aliquam fidem, set ob sententiae concinnitatem. — 55, 1. *tresviros] triumviros* I. *Ad* cum defendi posse videntur, nolo suspensiones sequi. — 55, 3. *ascenderis* librorum fide commendatur: in tanta rei obscuritate ego nihil discernere audeo. — 55, 5. Verba *vindices rerum capitalium* suspecta esse etiam I. indicavit. — 57, 1. *in Galliam] Transalpinam]* Sine unciis I. Facilius ego nimiae suspicacitatis obprobrium perferam, quam in Sallustio mirae atque inconditae narrationis crimen relinquam. — 57, 4. I. verba *in fuga* deleta volt. Mihi proxime ad verum accessisse Fr. Ritschl videtur (Mus. Rhen. I. c. p. 319) *expeditus tardatos in fuga* scribi iubens. — 58, 5. *quo loco* (ed. 1864) I.] *quo in loco.* — 58, 9. *sin* c. Kritzio, id quod latinitas postulat, restituere malui, quam stricte a libraribus lineolam adpictam esse negare. — 58, 11. *pro potentia paucorum pugnare* c. I.] *pugnare pro potentia paucorum.* — 58, 12. *adgrediamini* c. I.] *adgredimini.* Quamquam imperativus gravior et Catilinae ingenio aptior videtur. — 59, 5. *tumulti] tumultus* I. Incertum mihi videtur, num singularia et antiqua illa, quae in paucis aut in uno libro inveniuntur, grammaticorum praedicatae opinioni ac pruritu debeat, an in archetypo servata per ignaros in volgaria et usitata commutata sint. — 60, 2. Neque Nonio tantum tribuo ut contra libros *a* recipiam, neque libris, ut contra usum ac consuetudinem Latinorum *cum infestis signis* genuinum esse credam. — 61, 3. Verba *alis alibi stantes*, quae Diom. p. 333 et Charisius p. 159 uno consensu cum *omnes tamen advorsis vulneribus* iuncta fuisse tradiderunt, ut cum Iordano errore memoriae ex 60, 5 *alios alibi resistentis* male conflata esse credam non adducor.

Ing. 1, 5. ac pernitiosa ex August. Ep. LIV] del. I. Aequalitate membrorum multo magis commendantur illa verba, quam quae I. C. 6, 2 inserunda putavit. Quod in nullo libro scripta sunt, certe documento est, omnes libros ex uno archetypo fluxisse. — 3, 1. Locum constitui secundum ea, quae liberalissime me W. Roscher, iuvenis doctissimus, per litteras monuit. — 4, 4. *quibus* — *adeptus sum quales* cum Kritzio (ed. 1856 ex Elberlingii coniectura)] *adeptus sim et quales* I. cum libris. Quo modo haec scriptura et logicae rationi et Sallusti concinnitati conveniat, non invenio. — 4, 7. *his moribus] I. eis moribus.* — 5, 3. *expeditam* ob consuetudinem Sallusti illiusque aetatis] *expedito* I. ex libris. — 5, 4. *Suface] Syphace* I. — 5, 5. *sed* retinuit I. Suspectum fuit iam ante me Linkero et Bojeseno [qui et conrexit]. Ne

audacior viderer, ultra illorum virorum sententias progredi nolui. — 7, 1. *eis difficultatibus] his d. l. — 7, 1. imperi c. l.] imperio*, set de loco 13, 5 adhuc dubito. — 9, 2. *En* particula mihi suspecta est. — 10, 1. *Locus* ita mihi reſingendus videtur, ut *liberis* cum Ursino eiciatur. *Ea* mihi non ob libros, at ob sententiam suspectum. — 10, 7. *quia aetate] qui aetate l. — 11, 6.* Quoniam Sallustium tam levem fuisse credere non possum, ut h. l. quae ipse 9, 3 narrasset, prorsus oblitus esset, *adoptione* insulsae glossae originem debere statuo. — 12, 3. *sua visens c. Grutero] suam visens l. — 12, 5. [in]* delevit l. — 14, 5. *amicitiam* omisso concinnior fieri orationem etiamnum arbitrator. — 14, 9. Quam subtilis fuisset ille grammaticus, qui *tuis* eiecisset, equidem magis mirarer, quam ex glossa illud in libros inrepsisse. — 14, 10. *Ne* ob eadem, quae Kritizium permovere, me delevisse non paenitet. — 14, 11. *non quit] nequit l.* Illud insolentius ab grammatico novatum esse lubentius concederem, nisi ad volgaria ab siglis librarios aberrasse multi loci documento essent. — *in meo regno c. l.] in regno meo. — 14, 12. multum laborem c. l.] multum laboris. — 14, 15. relicta est anima c. l.] De est* suspicionem omisi. — 14, 17. *an reges c. l.] aut reges. — 14, 23. et omnis c. l.] set omnis. — 14, 20. iure] vivere l.* Hoc mihi ex sequentibus natum videtur. — 15, 2. *Cur ab senatus* uncas removerem, cum adeo Iordanus eis inclusisset vocabulum, non habui. — 15, 3. Praenomina ubique adiungenda puto, etiamsi Sallustius ea re corrigi dicatur. — 15, 4. *vidit] videt l. — 16, 3. famae] fama l.*, quod quomodo recte dicatur, non video. Quam saepe *e* et *i* commutata! — 17, 5. *arbore infecundus] arbori i. l. — 18, 4. Medi et Persae et Armenii] Medi, Persae et Armenii l. — 19, 1. pars imperi cupidine, alii multitudinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis] alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sollicitata — aliis l.* Quae me ad transponenda verba permovere, ea nondum refutata vidi. — 19, 7. *Mulucham* cum l.] *Mulucham. — 21, 4.* Verba in *z* adiecta *de controversiis suis iure potius quam bello disceptare* vera et proba esse non nego, set aliquid dubitationis haerere, quod in antiquissimis optimisque libris omnibus omisa essent, uncis adiectis non occultandum putavi. — 23, 4. *trahi non posse] non trahi posse l.* Et codicum scriptura mihi incerta et ratio obstare visa. — 24, 3. *mei c. l.] [mei]. — incertus sum c. l.] incertum est. — 24, 9. scribo c. l.] scripsi*, quamquam haec Vaticani scriptura epistularum consuetudini prorsus convenit. — 25, 1. *enisum] enisum est l.* Obsequi huic dubitavi cum ob codicum incertam fidem, tum ob Sallustiani styli proprietatem. — 27, 4. *[Calpurnius]* delevit l. — 28, 5. *artes et animi et corporis c. l. et codice Frontonis] artes animi et corporis. — 29, 3. primo] primum l. — 29, 5. Vagan c. l.] Vaccam.* Scilicet illam scriptionem tituli testantur. — 30, 3. *incendebat c. l.] adcoendebat. — 31, 4. factionis potentiae c. l.] potentiae factionis. — 31, 6. vostri] nostri l.* Item *infra vostri pro nostris* retinui. Etenim habet aliquid momenti ad animos auditorum,

ac maxime de plebe, si suarum rerum gravius admoneantur, et fere per totam orationem Memmius omnia ad populum retulit, se illi obposuit. — 31, 10. *praedas] praedae l.* Scilicet illud non ob Vaticani fidem, set quod sententia mihi postulare videretur, retinendum censui. — 31, 14. *eadem metuere* nondum adducor ut ab Sallustio scripta putem. — 31, 15. *libertatis curam c. l.] curam libertatis. — 31, 18. vos c. l.] vobis. — 31, 25. omittere c. l.] amittatis, quod nescio annon proprium fuerit Sallusti. — 31, 28. benefici quam malifici inmemorem esse c. l.] benefici inmemorem esse quam malifici. — 32, 1. *saeptus* de coni. l.] *saepe. — ibid. accersebant] accersebat l.* quod certe inopportune dictum videtur. — 33, 3. *nisi c. l.] ni. — 35, 10. o urbem] urbem l.* Quamquam interfectionem *o* ab Sallustianis libris minorem commendationem habere non nego, tamen cum apud alios scriptores adiecta sit et aliquam vim orationi addat, quid obstat, quo minus librariorum incuria excidisse, non ab Sallustio neglectam esse statuas? — 36, 2. *ludificari] ludificare l.* Cur Arusiano minus fidei habendum sit, quam librariis, qui *e* et *i* quam saepe permutaverint quamque propensi ad volgaria fuerint, dici vix possit, non video. — 37, 4. *Senec. Ep. 114, 119 h. l. hiemantibus aquis* legisse, mihi non minus veri simile visum est, quam *hiemalibus* ab grammatico restitutum esse. — 38, 1. *subdolis] subdole l.* Mihi rationibus subductis illud maiorem a libris commendationem habere visum. — 38, 2. *Verba ita delicta occultiora fuere* (etiamsi fore probaretur) ut ab Sallustio scripta potius, quam ab insulso librario ex margine in textum inlata esse indicarem, ab animo meo inpetrare non potui. — 38, 10. Quamquam quod ipse conieci *mortis metum intuebantur*, eo Sallusti manum restitutam esse contendere minime audeo, tamen quod l. *conb. Tac. h. II 76, 1* coniecit *metu nutabant*, recipere propterea dubitavi, quod nemo recte dicitur quia mente dubia haesitasset, aliquid probasse, set in dubitatione certa aliqua cogitatione ad capiendum quamvis turpe et grave consilium confirmatus esse. — 41, 1. *popularium* et *senatus* delevit l. *Ibidem dicunt*, quod pro *ducunt* edidit ille, num in omnibus libris sit inventum, vehementer ego dubito. — 43, 1. *de senatus sententia c. l.* de palmari Mommseni coniectura (vid. Herm. I 3 p. 430 sq.) *designati. — 44, 5. ea c. l.* delevi, non tam ob libros, quam quod superfluum et ieiunum videbatur. — 47, 2. *temptandi gratia si paterentur et ob opportunitates] temptandi gratia et si paterentur opportunitates l. — ibid. commeatu* de Madvigii emend.] *commeatum l. — 48, 3 milia [passuum] milia passuum l.* Genetivus ille, quod ap. Arusianum deest, et in libris locus variatus, utique suspectus mihi fuit. — 49, 2. *belli melioribus cur. l.] bello m. — 50, 3. peditum* uncis exemi, cum neque librorum discrepantia tanti videretur et res commendare. — 53, 5. *fessi laetique victoria erant] fessi lassique erant l.* set ut meam coniecturam non prorsus improbasse videatur, quod idem *de adventarent] l. adventare* valet. — 53, 8. *mutatur c. Ford. Prisciani fide omnibus libris Sallusti praelata] exortum. — 54, 1. iam**

c. l.] [tam]. — *quae leviora sint] quae leviora sunt* l. Talia conrigenda esse contendo, quamdiu Sallustium ab suae aetatis diligentia temere discessisse non planum factum fuerit. — 54, 5. [in] *acie] in acie* l. — 54, 6. *interfecit, iubet alia] interfici iubet, alia* l. Hic optumis libris plus fidei tribui, quam ille. — 55, 1. *ut in advorso c. l.] in advorso. Ut* reduxi, ne Sallustiani dicendi generis proprietatem temere delere velle viderer. — 55, 4. Uncis vocabulo animo adiectis significatum volui, illud, quamvis per libros optimos non commendatum, tamen mihi vestigiis in deterioribus codicibus prementi non tam ex glossemate ortum, quam Latinorum consuetudini convenire visum esse. — 56, 5. *gerunt c. l.] agunt. — 57, 5. sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam ardent] sudes pila, praeterea — sulfure — ardentia* l. Nisi quis etiam pila aut certe sudes ardentia missa esse cum aliqua veri specie ostenderit, ego equidem *ardenti* retinere audebo, confirmatus maxime loco 60, 6. — 58, 4. *tumultum hostile] clamorem hostile* l. Aut *clamorem* aut *tumultum* pro glossemate habendum esse certum est. Set grammaticum quendam ad *clamorem* explicandi causa *tumultum* adscripsisse, quod in antiquissimis libris est *clamorem vel tumultum* parum argumenti mihi esse videtur. — 60, 4. *sicubi] sicuti* l. — 61, 4. *clam c. l.] delevi. — 52, 1. merenti] merita* l. Hoc ab licentia correctoris originem duxisse veri similis visum, quam *merenti*. — 63, 4. *factis ex palmari Palmerii emendatione] facile* l. — 63, 6. *consulatum* quod addidi delevit l. Ut illud a librario ultro adiectum sit, tamen orationem multo planiorem facere, quid quod paene necessarium esse indico. — 64, 2. *primum comotus insolita re mirari eius consilium c. l.] primo comm. ins. re mirari primum eius consilium. — 65, 2. more cum l.] modo. — 66, 1. aliaque quae c. l.] alia quae. Recepi* illud, ne forte Sallustio nimiam quamdam diligentiam viderer adfluxisse. — 67, 1. Minus audax mihi visus sum, si eos qui *ad* excidisse censuere — in quibus auctor fuit scripturae, quae in nonnullis alterius generis libris inventa est — sequerer, quam si suspicionem, antea a me propositam (subsplendam esse orationem *arcem — obsidebat*) retinerem aut c. l. *arce* scriberem. Ceterum *fuga prohibebant* ipse iam dudum edideram. — 67, 3. *an pactione aut casu c. l.] aut pactione an casu. — 68, 2. postera die c. l.] postero die. At ut etiam postera hora pro postera horam* reciperem ab me inpetrare non potui. — 69, 2. *volgum c. l.] volgus* ut etiam 73, 5. De extremis verbis l. adlegavit Momms. Stadtrechte p. 399 n. 20. Mihi nondum omnes dubitationes exemptae sunt. — 72, 2. *experrectus] excitus* l. Diomedem memoria lapsus esse mihi vix credibile videtur. — 73, 4. *fuit c. l.] fuerat. — 74, 1. fide] fidei* l. Insolentiores formas ab librariis temere commutatas esse constat. — 75, 1. *ubique plerique] ubi plerique* l. Illud in archetypo fuisse ex codicum scripturis coniectanti satis mihi veri simile visum. — 75, 5. *praesto forent c. Kritzio] fuerint* l. — 76, 3. *et etiamum mihi suspectum est. — 77, 2. Iugurthini, quod sine uncis l. reliquit, deforme glossema esse recte perspexit*

Linker. — 79, 1. *memorable, si non archetypi scripturam, Sallustio digniorem esse, quam mirabile mihi persuasum est, neque obstat quod sequitur memorare. nos* quamquam prorsus delere non ausus sum, tamen melius abfuturum cum Cortio iudico. — 80, 6. *Boccho] Bocchi* l. Nisi alia eaque luculenta documenta prodata fuerint, quibus utrum Iugurtha Boechi, an hic illius filiam in matrimonium duxerit, planum fiat, *Boccho* ab libris antiquissimis commendatum retinendum puto; eoque magis quod Boechum in Romanos propensum cum Iugurtha adfluitatem iungere voluisse minus veri simile videtur, quam hunc quo illius animum per proximos impelleret, ut filia inter illius uxores esset, curavisse. — 81, 2. *ibique *** Metellus] ibi Q. Metellus* l. Rationibus pro et contra rursus expensis sub iudice litem relinquere malo. — 85, 3. *cum maximo beneficio vostro c. l.] cum maximo vostro beneficio. — 85, 10. mutari] mutare* l. Ob multa exempla *e et i* confusorum non tantum tribuo codici P, ut quod unum orationis flumini conveniat, illius fide mutem. — 85, 11. *vos imperare c. l.] vos imperatorem. Quamquam autem sibi ob codicum auctoritatem exulare debere agnosco, tamen quia ambiguitatem prorsus removel, mihi placere non infitias ire audeo. — 85, 14. obiectantur c. l.] obiciuntur. — 85, 16. possit] posset* l. — 85, 17. *faciant] faciunt* l. — 85, 22. *res habet c. l.] res habent. — 85, 24. huiusce rei c. l.] eutus rei. — 85, 26. vostro maximo c. l.] maximo vostro. — ibid. me vosque c. l.] meque vosque. — 85, 27. ex animi mei sententia c. l.] ex animi sententia. — 85, 29. pectore] corpore* l. Scilicet vulnera, quae pectore advorso excepta, multo laudabiliora et gloriosiora sunt, quam quae advorso corpore, ergo vel ventre vel pedibus. — 85, 30. *egomet meis] ego meis* l. Illud quamquam unus ex C exhibet tamen optime inventum esse, cum ob codicum discrepantias, tum ob sententiae gravitatem indico. — 85, 34. *Eis ego] His ego* l. Qui librorum naturam moresque noverit, utrum *his an is* l. e. *eis* verum sit, non ex illorum fide diiudicandum esse sciet. — 85, 39. *incultis moribus c. l.] incultum moribus. — 89, 40. viris laborem] laborem viris* l. Chiasmus cum latinis oratoribus, tum Sallustio ita consuetus est, ut me non pudeat, quod utrum h. l. ab grammaticis sciolis restitutus an ab ipso scriptore institutus sit, incertus haeream. — 85, 41. Verba *quod iuvat* ut ab omnibus codicibus abesse crederem propterea, quod in Iordani editione omnia sunt, adduci non potui. — ibid. *in convivis* non ob librorum fidem, set ob sententiam suspectum habeo, contra ab *sudorem* vocabulo uncus removi. — 85, 42. [omnibus] del. l. Ob librorum fidem suspectum esse fateor, ad sententiam certe haut incommodum. — 85, 45. *habete c. l.] habetote. De atque suspiciones, quae mihi ob latinitatem subortae, nondum sublatae sunt. — 85, 47. periculi c. l.] periculis. — 86, 1. armis, aliis utilibus] armis aliisque utilibus* l. — 88, 1. *accipitur] excipitur* l. Cum *acc.* optimi libri commendent, cur *excipitur* ex nonnullis alterius generis necessario recipiendum sit, non perspicio. — 89, 3. *illum procul abesse] illum abesse* l.

nihil adnotato. Num igitur in omnibus codicibus abesse credam angor et excrucior. — 89, 5. *praeter oppido propinqua] praeter oppida propinqua* I. Num id, quod ex paucis eisque deterioris notae libris innotuit, etiam in PC scriptum sit dubitare me fateor. — Ibidem verba *natura serpentium ipsa perniciosa* omni suspitione carere ut indicarem, nondum adduci potui. — 89, 7. *qua — agebatur ex Linkeri em.] quae — agebat* I. — ib. *illis sine uncis* c. I. — 91, 7. [*ante*] Sine uncis I. Mihi glossatoris manum videtur olere. — 92, 1 et 3 quod lacunas ab I. signis indicata explevi me non paenitet. — 92, 5. *omnis a natura] omnis natura* I, set commemorata mea coniectura. — 92, 7. *satis, magna] satis et magna* I. — ib. *turribusque [et aliis machinationibus] turribusque et altis machinationibus* I. In loco apertissime turbato neque ut *et* quod in codicibus falso ordine positum est, reciperem, neque ut *et altis vel aliis machinationibus* non suspecta haberem permoveri potui. Etenim praeter turris et aggeres quae sunt altae machinationes? et aliis machinis ut vineis, quamvis cum periculo agerentur, locus tamen non prorsus fuit inportunus. — 93, 2. *avorsum] advorsum* I. Illud res mihi postulare visa. — 93, 4. *inflexa* c. I.] *fleca*. — ibid. *in castelli planitiem pervenit* c. I.] *castelli planitiem persecutatur*. — 93, 5. *usui* c. I.] *usu*. Set postea *escenderat*, ut ad rem significantius, pro *adscenderat* retinui. — 93, 8. Quoniam quae antea addenda censueram *miltites paucos et nunc quidem minus placebant*, nec vero quo Iordanns locum facillime sanari arbitratus est, una particula et interposita, satis faciebat, lacunae signa adpinxisse satis habui. Suspiciones, quas de ei conceperam, omisi. — 94, 1. *escensuri erant ex Carrionis emend.] e centuriis erant* I. cum libris, quod quibus argumentis in Hermae vol. I defendere conatus est, mihi non persuasit. — 94, 3. *extra vineas egressus* c. I.] *extra vineas est egressus*. — 95, 3. *tam prope* c. I.] *prope iam*. — *Graecis et Latinis* c. I.] *Graecis atque Latinis*. — *doctissimi* ex egregia Iordani coniectura] *doctissime*. At postea ad *simulanda* addendum esse ac *dissimulanda* mihi etiamnum videri, quamvis fortasse in pertinaciae crimen incurram, non dissimulo. — 97, 1. *misit* c. I.] *mittit*. — 97, 2. *eius* c. I.] [*eius*]. — 97, 5. *equites peditesque* c. I.] *equites pedites*. — ib. *caedere alii, alii obruncari* ego meo Marte] *cedere alius alius obruncare* I. Mox multi quod ego coniectaveram, probavit I. Verba *et ob ea scientes* nemo ita defendit ut mihi Sallusti esse persuaderet. — ib. *orbis fecere] orbis facere* I. Illud optumi libri. — 99, 1. *ac paulo* c. I.] *et paulo*. — 99, 3. *tumultu formidine quasi] tumultu formidine [terrore] quasi*. — 100, 4. *equites eorum auxiliariis] equites auxiliarios* I. Ad illud mihi codicum vestigia ducere videntur. Semel corrupta terminatione *is* in *os* in promptu fuit *auxilarios* novare. Variationem orationis hoc commendare non infitior. — ib. *in munimentis* mihi non magis ob codices, quam ob sententiam suspecta. — ibid. *futura quae] futurum quae* I. — 100, 5. *Augurthini belli* eo magis suspicio, quod ita Sallusti de Mario iudicium artius circumscribitur. — 102, 5. *cum*

c. I.] *quod*. — ib. *demeres* c. I.] *dempserere*. — ib. *errantem atque illum* c. I.] *errantem et illum*. — 102, 6. *inperi* ex Selligii emend.] *inopi* I. — 102, 8. *perpessus es] perpessus esses* I. Ab sententia hoc defendi posse non nego. — 102, 10. *atque sine uncis* c. I. — 102, 12. *regnum tutantem] ob regnum tutandum* I. Illud mihi non solum ob libros, set etiam ob sententiam magis placuisse fateri non pudet. — 103, 2. *Victus argumentis ab Iordano prolatis et flectitur et igitur rursus delevi*. — 103, 3. *Neque illis, neque pro eo ipsis* probabile mihi visum. — 103, 4. *in itinere* sine uncis c. I. 103, 5. *avaritiae Romanorum* c. I.] *Romanorum avaritiae*. — 103, 6. *ignorata] ignota* I. Per hoc illud explicatum esse mihi veri similis est visum. — ibid. *munificus nemo* c. I.] *nemo munificus*. — 104, 1. *quod intenderat] quo intenderat* I. Utrum probarem, in tanta loci perturbatione dubius haesi. — ib. *rediit* c. I.] *redit*. — ib. *illosque* c. I.] *eosque*. — ib. *ad Uticam] ab Utica* I., quod quo minus comprobarem res mihi obstare visa. — 104, 2. *Romam eundi* c. I.] *eundi Romam*. — 104, 3. *profecti sunt] sunt* del. I. — 104, 4. *Romaeque] Romae* I. — 105, 1. *quibus] quis* I. — ib. *uti ad se mitteret Sullam* c. cod. m.] *uti Sullam ad se mitteret* I. — ib. *equitum atque [peditum, item] funditorum] equitum atque peditum, item funditorum* I. Mallet verba *atque peditum* deleta. — Verba *quod ea levia sunt* nimis mihi glossatoris manum olere visa. — 105, 3. *vero ampliolem* ex cod. m.] *ampliolem vero* I. — 106, 4. *ignisque] que* delevit I., ab libris satis mihi munim visum. — 107, 1. *antea* c. I.] *ante*. — 107, 2. *Dein* c. I.] *deinde*. — 108, 1. Verba *nam pater eius ex concubina ortus erat* vel ob discrepantiam quae in libris est (alii *pater*, alii *mater*), glossematis speciem prae se ferre etiamnum existimo. — 109, 3. *ac nihil* cum I.] *nihil*. — 109, 4. *digressi sunt* c. I.] *digressi*. — 110, 2. *indignus* c. I.] *indignus*. — 110, 3. *animum meum* c. I.] *meum animum*. — ib. *carius habeo* c. I.] *carius est*. — 110, 4. ab *tibi* uncis removi. — 110, 7. *quoad voltis] quod voltis* I. — ib. *neque [id] intrare] sine uncis* I. — 111, 1. *polliceretur] polliceatur* I. — ib. *faciundum esse aliquid] faciundum aliquid* I. Cur esse expellerem neque in libris neque in sententia satis causae mihi invenisse videor. — 112, 2. *denuntiat* c. I.] *nuntiat*. — ib. *parum considerare* c. I.] *parum fidere*. — ib. 3. De glossematis, quae antea indicavi, cur sententiam mutarem, parum causae inveni. — 113, 3. *Ceteris* ut deletem bono animo I. mihi auctor fuit. — ib. *vultu et oculis* c. I.] *corpore*. — *Quae — patefecisse* etiamnum insulsi grammatici glossema esse iudico. — 114, 4. *Et ea tempestate] Ex ea tempestate* I.

Titulos orationum et epistularum ex historis decerptarum non ex cod. V relinxi, set ita, ut causa breviter significaretur.

Or. Lep. 1. Semel moner *existunare* me saepius pro *aestumare* restituisse, cum in libris facile ea verba confusa esse, set usu et consuetudine Latinorum scriptorum diligenter viderem discreta. — 18. De Iordani coniectura scripsi *atque*, set quo sententia certe tolerabilis evadat, cetera, ut nihil eliciatur, levissima mutatione ita

effingi posse arbitror: — *sum, pretio* [uncis hoc inclusit I.] *soluto iure dominus, tamen restituo.* — 20. *Per*, quod antea addendum esse suspicatus eram, nunc delevi, cum tolerabilem sententiam, recepto *ex coniectura captam ire* effici arbitrarer. — 21. *Scirto* c. I.] *Scirro.* — 24. *labefactis* c. I.] *patefactis.*

Or. Phil. 4. *ob benefacta* c. I.] *ob benefacti* *****. — 7. *tum, pro quo* I. cum Kritzio *tunc* scripsit, defendi posse, set multo magis *non* cum Cortio inserendum esse etiamnum arbitror. — 9. *neu,* quamquam V *ne* exhibet, magis mihi placuit. — 12. Quod ob locum Demosthenis, quem Sallustio ob oculos vorsatum esse luce clarius est, olim conieci *intuentes*, id Halmio monente nunc addito *tanta* subplendum putavi. — 17. *mehercules*] *mehercule* I. — 19. *obrepit*] I. ex V *obpressit.* — 21. *vostra*] *nostra* I.

Or. Cott. 9. *Ingenio corporis* quo modo ferri possit non video. Memor loci Iug. 17, 6 nunc *senio* scribere ausus sum.

Ep. Pomp. 2. *hacine* c. I.] *hac in.* — 3. *Iacetaniam* c. I. secundum Hübneri emendationem (Herm. II 1 p. 335 sq.) *Lacetaniam.* — 9. *qua*] *quae* I.

Or. Macr. 5. Participium *pass.*, ad quod referendi essent ablativi, recte abesse mihi nondum persuasum. — Emendationem, quam Mähly proposuit, *tacent* retinui, nec minus 8. *scilicet* pro et novatum, atque 11 *in vos pro in vobis.* — 14. *amittendum* Arusiani auctoritate] *omittendum* I. — 15. *tum* omisso omnia recte tuitum esse Kritzium non tam facile concedam, quam *patricis* ab Mommseno defensum reducendum fuisse. — 17. *cupiatis* c. I.] *capiatis.* — 23. *restituendae* abesse posse mihi nondum persuasum.

Ep. Mithr. 13. *coepi* c. I.] *cepi.* — 14. In ea sententia persisto, ut praepositionem *apud* secundum constantem scriptorum usum, nisi quis Sallustium res parum cognitias habuisse statuere malit, repetendam fuisse arbitror. — 16. Ab *parvo labore* uncas removi. — 17. *vi partum*] *raptum* c. Ciacc. I. *Tum cum* quod adiciendum censueram, rursus delevi, set pro *peste* scribendum esse *pesti* conicere non veritus sum.

GAI SALLVSTI CRISPINDL

LIBER

DE CATILINAE CONIVRATIONE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio trans-
eant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboe-
dientia finxit. Set nostra omnis vis in animo et corpore 2
sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur:
alterum nobis cum deis, alterum cum beluis commune est.
Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam 3
quaerere et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est,
memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam 4
divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus
5 clara aeternaque habetur.

Set diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis procederet.
Nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris 6
mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens al- 7
terum alterius auxilio eget. Igitur initio reges — nam in 2
terris nomen imperi id primum fuit — divorsi pars inge-
nium, alii corpus exercebant: etiamtum vita hominum sine
cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea 2
vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidi-
nem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam
in maximo imperio putare, tum demum periculo atque ne-
gotiis conpertum est in bello plurimum ingenium posse. 1
Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace 3
ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese

SALLUST.

1

2107.

res humanae haberent, neque aliud alio ferri neque mutari
4 ac misceri omnia cerneret. Nam Imperium facile eis artibus
5 retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore
desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia
6 invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita
imperium semper ad optimum quemque a minus bono
transfertur.

7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia
8 parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, in-
docti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus
16 profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit.
Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de
9 utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere
atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus prae-
clari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed in magna
15 copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

3 Pulcrum est bene facere rei publicae, etiam bene di-
cere haut absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri
licet: et qui fecere et qui facta aliorum scripsere multi lau-
2 dantur. Ac mihi quidem, tametsi hautquaquam par gloria
sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis ar-
duum videtur res gestas scribere, primum quod facta dic-
tis exaequanda sunt, dehinc quia plerique quae delicta re-
prehenderis malivolentia et invidia dicta putant, ubi de
magna virtute atque gloria honorum memores, quae sibi
25 quisque facilia factu putat aequo animo accipit, supra ea
veluti ficta pro falsis ducit.

3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad
rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.
Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, lar-
4 gitio, avaritia vigeabant. Quae tametsi animus aspernabatur
insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla
5 aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reli-
cuorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris
cupido eadem eademque quae ceteros fama atque invidia ve-
4 xabat. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
requievit et mihi relicuam aetatem a re publica procul ha-
bendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia

bonum otium conterere, neque vero agrum colundo aut ve-
nando, servilibus officiis, intentum aetatem agere, set a quo 2
incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem re-
gressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque
3 memoria digna videbantur, perscribere, eo magis, quod mihi
a spe metu, partibus rei publicae animus liber erat.

4 Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissime po-
3 tero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego me-
4 morabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cuius
5 hominis moribus pauca prius explananda sunt quam initium
narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus fuit, magna vi et 5
animi et corporis, set ingenio malo pravoque. Huic ab adu-
2 lescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis
6 grata fuere, ibique juventutem suam exerevit. Corpus pa-
3 tiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile
est. Animus audax, subdolos, varius, cuius rei lubet simula-
4 tor ac dissimulator: alieni adpetens, sui profusus, ardens
in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus
20 animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat.

Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma inva-
6 serat rei publicae capiundae, neque id quibus modis ad-
sequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habe-
bat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia
7 rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis ar-
tibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea 8
corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se
mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis 9
tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maio-
20 rum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint
quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcher-
ruma atque optuma pessuma ac flagitiosissima facta sit,
disserere.

37 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque 6
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus in-
certis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum
agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum.

ditur, modo, ditur modo^{1*} in. Konivn.
nervu miv.

2 Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dis-
 simili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu
 3 est quam facile coaluerint. Set postquam res eorum, civi-
 bus moribus agris aucta, satis prospera satisque pollens vide-
 batur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu-
 4 lentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello temp-
 tate, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculti
 5 a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festi-
 nare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, liber-
 tatem patriam parentisque armis tegere. Post, ubi pericula
 virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant,
 magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias pa-
 rabant.

6 Imperium legitimum, nomen imperi regium habebant.
 Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia
 7 validum erat, rei publicae consultabant: ei vel aetate vel
 curae similitudine patres adpellabantur. Post, ubi regium
 imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae
 rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se con-
 vertit, inmutato more annua imperia binosque imperatores
 8 sibi fecere: eo modo minime posse putabant per licentiam
 9 insolescere animum humanum. Set ea tempestate coepere
 se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu
 2 habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt,
 3 semperque eis aliena virtus formidulosa est. Set civitas in-
 4 credibile memoratu est adepta libertate quantum brevi cre-
 verit: tanta cupido gloriae inceserat. Iam primum iuventus,
 simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu mili-
 tiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis
 5 quam in scortis atque conviviiis lubricum habebant. Igitur
 talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut
 arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia
 6 domuerat. Set gloriae maximum certamen inter ipsos erat:
 se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum
 tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam fa-
 mam magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pe-
 cuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas
 7 volebant. Memorare possem quibus in locis maximas ho-

stium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas
 urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius
 nos ab incepto traheret.

Set profecto fortuna in omni re dominatur: ea res
 8 cunctas ex lubricum magis quam ex vero celebrat obscurat-
 que. Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis am-
 2 plae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen
 quam fama feruntur. Set quia provenere ibi scriptorum
 3 magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta
 10 pro maximis celebrantur. Ita eorum qui fecere virtus
 tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praec-
 clara ingenia. At populo Romano nunquam ea copia fuit,
 5 quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat, in-
 genium nemo sine corpore exercebat, optumus quisque fa-
 15 cere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse
 aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur, con-
 9 cordia maxuma, minima avaritia erat: ius bonumque apud
 eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia discor-
 2 dias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus
 de virtute certabant: in subpliciis deorum magnifici, domi
 20 parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia
 3 in bello, ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
 curabant. Quorum rerum ego maxuma documenta haec ha-
 4 beo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra
 imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati
 proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut puls
 loco cedere ausi erant, in pace vero, quod beneficiis magis
 5 quam metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere
 30 quam persequi malebant.

Set ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges
 10 magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi sub-
 acti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit.
 cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere
 35 omnia coepit. Qui labores pericula, dubias atque asperas
 res facile toleraverant, eis otium divitiae, optanda alias, oneri
 miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperi
 3 cupidus crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.

AGL.
 A65.

N

a

551

4 Namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis bonas
 subvortit: pro his superbiam crudelitatem, deos neglegere,
 5 omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis fal-
 sos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua
 promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re set ex
 commodo aestumare magisque voltum quam ingenium ho-
 6 num habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vin-
 dicari: post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas
 immutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele
 11 intolerandumque factum. Set primo magis ambitio quam
 avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium pro-
 2 pius virtutem erat. Nam gloriam honorem imperium bonus
 et ignavos aequae sibi exoptant, set ille vera via nititur, huic
 quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit.
 3 Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens con-
 cupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque
 virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque copia
 4 neque inopia minuitur. Set postquam L. Sulla armis recepta
 re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes
 trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum
 20 neque modestiam victores habere, foeda crudelitate in civis
 5 facinora facere. Huc adcedebat quod L. Sulla exercitum,
 quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra
 morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat.
 Loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum animos
 6 molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani
 amare potare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea
 privatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra profa-
 7 naque omnia polluere. Igitur ei milites postquam victoriam
 8 adepti sunt, nihil relicui victis fecere. Quippe secundae res
 sapientium animos fatigant: ne illi corruptis moribus vic-
 12 toriae temperarent. Postquam divitiae honori esse coepere
 et eas gloria imperium potentia sequebatur, hebescere vir-
 tuis, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia
 2 duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque ava-
 ritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua parvi-
 pendere aliena cupere: pudorem pudicitiam, divina atque
 3 humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Ope-

rae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in ur-
 bium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae
 nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi
 4 delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant,
 5 neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant.
 At hi contra ignavissimi homines per summum scelus om-
 5 nia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reli-
 querant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset im-
 perio uti. Nam quid ea memorem, quae nisi eis qui videre
 13 nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subvorsos mon-
 10 tis, maria constrata esse. Quibus mihi videntur ludibrio
 2 fuisse divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti
 per turpitudinem properabant. Set libido stupri, ganeae
 3 ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati,
 15 mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi causa
 terra marique omnia exquirere: dormire prius quam somni
 cupido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque
 lassitudinem opperiri, set ea omnia luxu antecapere. Haec
 4 inventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora in-
 20 cendebant: animus inbutus malis artibus haut facile lubi-
 5 dinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque
 sumptui deditus erat.

In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu
 14 facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum cir-
 25 cum se tamquam stipatorum catervas habebat. Nam qui
 2 cum se tamquam in pudicus adulter ganeo manu ventre pene bona
 patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat
 quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undi-
 3 que paricidae sacrilegi convicti iudiciis aut pro factis iudi-
 30 cium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio
 aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium
 egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proximi
 familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in
 4 amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris fa-
 35 cile par similisque ceteris efficiebatur. Set maxime adules-
 5 centium familiaritates adpetebat: eorum animi molles aetate
 et fluxi dolis haut difficulter capiebantur. Nam ut cuiusque
 6 studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canis

atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse, set ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiusce modi contra ius fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat timens privignum adultum aetate, pro certo creditur necato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, deis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus incensus: prorsus in facie voltuque vecordia inerat. Set iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos commodare: fidem fortunas pericula vilia habere, post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia inperabat: si causa peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugulare: scilicet ne per otium torpescerent manus aut animus, gravior tuito potius malus atque crudelis erat. Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usu, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, obprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus, Gn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat, ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, set ea prorsus opportuna Catilinae.

Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare [et] G. Fingulo consulibus primo singulos adpellare, hortari alios alios temptare: opes suas, inparatam rem publicam, magna praemia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt quae

voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae inerat. Eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, G. Cethegus, P. et Servius Sullae Servi filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius: praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, G. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea conplures paulo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, set maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili fuisse: quia Gn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

Set antea item coniuravere pauci contra rem publicam, in quibus Catilina fuit: de qua quam verissime potero dicam. L. Tullo [et] M. Lepido consulibus P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas dederant. Post paulo Catilina pecuniarum repetundarum reus prohibitus erat consulatum petere [quod intra legitimos dies profiteri nequiverit]. Erat eodem tempore Gn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter Nonas Decembris consilio communicato parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatam consules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exercitu ad optinendas duas Hispanias mittere. ***** Ea re cognita rursus in Nonas Februarias consilium caedis transulerant. Iam tum non consulibus modo, set plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum foret. Quia

nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium
 19 diremit. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro
 praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
 2 inimicum Gn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus
 provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a re
 publica procul esse volebat: simul quia boni complures praes-
 3 sidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formi-
 4 dula erat. Set is Piso in provincia ab equitibus Hispanis,
 qui ita dicant, imperia eius iniusta superba crudelia bar-
 5 baros nequissime pati, alii autem equites illos, Gn. Pompei
 veteres fidosque clientis, voluntate eius Pisonem adgressos:
 numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, set imperia
 saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio re-
 6 linquemus. De superiore coniuratione satis dictum. 15

20 Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
 videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in
 rem fore credens univorsos adpellare et cohortari, in ab-
 ditam partem aedium secedit atque ibi omnibus arbitris
 procul amotis orationem huiusce modi habuit: 20

2 „Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequi-
 quam opportuna res cecidisset: spes magna, dominatio in
 manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam aut vana
 3 ingenia incerta pro certis captarem. Set quia multis et
 magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo 25
 animus ausus est maxumum atque pulcerrimum facinus in-
 cipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse
 4 intellexi. Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma
 amicitia est.

5 Set ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi 30
 6 audistis. Ceterum mihi in dies magis animus adconditur
 cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet
 7 ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica
 in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, sem-
 per illis reges tetrarchae vectigales esse, populi nationes 35
 stipendia pendere: ceteri omnes strenui boni, nobiles atque
 ignobiles, vulgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
 obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus.

Itaque omnis gratia potentia, honos divitiae apud illos sunt 8
 aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula repulsas, iudicia
 egestatem. Quae quo usque tandem patiemini, fortissimi 9
 viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam mise-
 5 ram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fue-
 ris, per dedecus amittere?

Verum enimvero, pro deum atque hominum fidem, vic- 10
 toria in manu nobis est, viget aetas, animus valet: contra
 illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantum modo
 10 incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mor- 11
 talium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias
 superare, quas profundant in extrudendo mari et montibus
 coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
 deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis la-
 15 rem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas signa 12
 toreumata emunt, nova diruunt alia aedificant, postremo
 omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa
 lubricine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi 13
 inopia, foris aes alienum: mala res, spes multo asperior:
 20 denique, quid relicui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini. En illa, illa quam saepe 14
 optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in oculis
 sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res 15
 tempus, pericula egestas, belli spolia magna magis quam
 25 oratio mea vos hortantur. Vel imperatore vel milite me 16
 utimini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec 17
 ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me
 animus fallit et vos servire magis quam imperare parati
 estis. 18

30 Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde 21
 omnia erant, set neque res neque spes bona ulla, tametsi
 illis quietam movere magna merces videbatur, tamen postu-
 lavere plerique, ut proponeret, quae conditio belli foret,
 quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei ha-
 35 berent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptio- 2
 nem locupletium, magistratus sacerdotia rapinas, alia om-
 nia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea 3
 esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exer-

citu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes: petere consulatum G. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo se consulem initium agundi facturum. Ad hoc male dictis increpabat omnes bonos, suorum unumquemque nominans laudare: admonerat alium egestatis, alium cupiditatis suae, compluris periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt, cohortatus ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit. Fuere ea tempestate, qui dicerent Catilinam, oratione habita cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse: inde cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, [atque eo dicitare fecisse] quo inter se fidi magis forent alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et multa praeterea existimabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum conperta est.

23 Set in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haut obscuro loco, flagitiis atque facinoribus copertus, quem censors senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque reticere quae audierat, neque suanfet ipse scelera occultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri coepit, et minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret: postremo ferocius agitare quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curi causa cognita, tale periculum rei publicae haut occultum habuit, set sublato auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum ascendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo

novos adeptus foret. Set ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et G. Antonius. Quod factum primo popularis coniurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur, set in dies plura agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciendi. Ea tempestate plurimos cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebatur posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere.

Set in eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit: litteris Graecis et Latinis docta, psallere saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. Set ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haut facile discerneres: lubidine sic adensa, ut saepius peteret viros quam peteretur. Set ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque inopia praiceps abierat. Verum ingenium eius haut absurdum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli vel procaci: prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, set omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc conlegam suum

* nullis pollicendis (sicuti in illis)

Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret: circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas [consulibus] in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temptaverat aspera foedaque evenerant.

- 27 Igitur G. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, G. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa simul moliri: [consulibus] insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent: dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitant nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat penes M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus docet se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem obpressisset eum suis consiliis multum obficere. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris G. Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de in-
2 proviso domui suae inparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi consuli impendat, propere per
3 Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.
4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil relicui fecerat.
29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus,

tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo consilio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert, iam antea volgi rumoribus exagitatum. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules ne quid res publica detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere: aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, G. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI. Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei utrique ad urbem imperatores erant, impediti ne triumpharent caelum paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat —, set praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque permittitur, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta, itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur eisque minores magistratus praecessent. Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis facies erat. Ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco neque homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus inceserat, adflictae sese, manus subplicis ad cae-

lum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.]

- 4 [At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus
5 erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa vel sui expurgandi, sicubi iurgio lacessitus foret, in senatum venit.
6 Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei
7 publicae, quam postea scriptam edidit. Set ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso
8 voltu voce subplici postulare a patribus coepit, ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet, ne existumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in populum Romanum essent, perdita re
9 publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet,
9 obstrepere omnēs, hostem atque paricidam vocare. Tum ille furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restringam'.
20 Deinde se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli *** procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur, multa antecapere quae bello usui forent,
25 nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Set Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes factionis confirmant, insidias consuli madurent, caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum
30 magno exercitu ad urbem adcessurum.]
33 Dum haec Romae geruntur, G. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusce
2 modi: 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis faceremus, set uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui, miseri egentes, violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae, set omnes fama atque fortunis expertes sumus:

neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vostrum
3 miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissimum memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per-
4 mota aut superbia magistratum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum
5 causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, set libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit.
6 Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus,
7 quoniam modo maxime uli sanguinem nostrum pereamus'. Ad haec Q. Marcius respondet: si quid ab senatu petere ve-
8 lit, ab armis discedant, Romam subplices profiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra auxilium
9 petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea
2 optimo cuique literas mittit, se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo
3 sibi tanti sceleris conscius esset, set uti res publica quietata foret neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe
4 divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra
5 scriptum est: 'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re
6 cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in
7 novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me diu Fidius, veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus,
8 quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non optinebam, publicam miserorum caussam pro
9 mea consuetudine suscepi, non quia aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere non possem, cum scilicet

alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, set quod non dignos homines honore honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum esse sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes relicuae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Habeto.

36 Set ipse paucos dies conmoratus apud G. Flaminium [Flammam] in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis: praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum est: cui cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluere, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi erat, quae uti tabes plerosque civium animos invaserat. Neque solum illis aliena mens erat, qui consilii coniurationis fuerant, set omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident malos extollunt, vetera odere nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Set urbana plebes, ea vero praecipue erat de multis causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant, item alii per dedecora patrimonii amissis, postremo omnes quos flagitium aut faci-

nus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulera. Eos atque alios omnis malum publicum alebat: quo minus mirandum est homines egentis, malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis imminutum erat, haut sane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc quicumque aliarum atque senatus partium erant, conturbati rem publicam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem revertent. Nam postquam Gn. Pompeio [et] M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, post Sullae tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantem pro sua quisque potentia certabant. Neque illis modestia neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant. Set postquam Gn. Pompeius ad bellum Mithridaticum missus est, plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. Ei magistratus provincias aliaeque omnia tenere: ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere, ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudicis terrere. Set ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit. Quod si primo proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam oppresisset: neque illis, si victoriam adepti forent, diutius ea uti

licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset impe-
 5 rium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra con-
 iurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt.
 In eis erat [A.] Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex
 6 itinere parens necari iussit. [Eisdem temporibus Romae
 Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus
 aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut ipse aut per
 alios sollicitabat, neque solum civis, set cuiusque modi ge-
 40 nus hominum, quod modo bello usui foret. Igitur P. Um-
 breno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requira-
 eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existumans
 publice privatimque aere alieno obpressos, praeterea quod
 natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consi-
 2 lium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus
 erat; plerisque principibus civitatum notus erat atque eos 15
 noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro con-
 spexit, percontatus pauca de statu civitatis et quasi dolens
 eius casum requirere coepit, quem exitum tantis malis spe-
 3 rarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratum,
 accusare senatum quod in eo auxilii nihil esset, miseris suis 20
 remedium mortem expectare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo
 viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala
 effugiatis.' Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem
 adducti Umbrenum orare, ut sui miseretur: nihil tam aspe-
 rum neque tam difficile esse, quod non cupidissime facturi 25
 5 essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille
 eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat
 neque aliena consili propter Semproniam: nam tum Brutus
 6 ab Roma aberat. Praeterea Gabinium accersit, quo maior
 auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem 30
 aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque generis
 innocios, quo legatis animus amplior esset. Deinde eos pol-
 41 licitos operam suam domum dimittit. Set Allobroges diu
 2 in incerto habuere, quidnam consili caperent. In altera
 parte erat aes alienum studium belli magna merces in spe 35
 victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia pro incerta
 3 spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit for-
 4 tuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio

patrocinio

civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant,
 aperiunt. Cicero per Sangam consilio cognito legatis prae- 5
 cipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros
 adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam
 5 maxime manifestos habeant.

[Eisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulte- 42
 riore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. Nam- 2
 que illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti
 per dementia cuncta simul agebant: nocturnis consiliis,
 10 armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando
 omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero 3
 compluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto
 caussa cognita in vincula coniecerat, item in ulteriore Gallia
 G. Murena, qui ei provinciae legatus praecerat.

[At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniu- 43
 rationis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, consti-
 tuerant, uti, cum Catilina in agrum + Faesulanum cum exer-
 citu venisset, L. Bestia tribunus plebei contione habita que-
 reretur de actionibus Ciceronis bellique gravissimi invidiam
 20 optumo consuli inponeret: eo signo proxima nocte cetera
 multitudo coniurationis suum quisque negotium exequere-
 tur. Set ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius 2
 uti cum magna manu duodecimsimul opportuna loca urbis
 incenderent, quo tumultu facilius aditum ad consulem ce-
 25 terosque quibus insidiae parabantur fieret: Cethegus Cice-
 ronem ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius autem
 alium, set filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma
 pars erat, parentis interficerent: simul caede et incendio
 percussis omnibus ad Catilinam erumperent. Inter haec pa- 3
 30 rata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia
 sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas oppor-
 tunitates conrumpere: facto, non consulto in tali periculo
 opus esse, seque, si pauci adiuverent, languentibus aliis, in-
 petum in curiam facturum. Natura ferox vehemens manu 4
 35 promptus erat, maxumum bonum in celeritate putabat.]

[Set Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium 44
 ceteros conveniunt: ab Lentulo Cethego Statilio, item Cassio
 postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant:]

aliter haut facile eos ad tantum negotium impelli posse.
 2 Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi ventu-
 rum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur.
 3 Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem
 mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent cum Ca-
 4 tilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ipse
 Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra
 scriptum est: 'Quis sim, ex eo quem ad te misi cognosces.
 5 Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te vi-
 rum esse: consideres quid tuae rationes postulent: auxilium
 6 petas ab omnibus, etiam ab infimis'. Ad hoc mandata verbis
 dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia
 repudiet? in urbe parata esse quae iusserit: ne cunctetur
 45 ipse propius adcedere / His rebus ita actis, constituta nocte
 17. III qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. 13
 Valerio Flacco et G. Pomptino praetoribus imperat, ut in
 ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehen-
 dant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera,
 2 uti facto opus sit, ita agant permittit. Illi, homines milita-
 res, sine tumultu praesidiis conlocatis sicuti praeceptum erat 20
 3 occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum
 Volturcio venere, simul utrimque clamor exortus est. Galli
 4 cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt. Vol-
 turcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine de-
 fendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de sa-
 lute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo
 timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus
 dedit.
 46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios con-
 2 suli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul 30
 12. III occupavere: nam laetabatur intellegens coniuratione pate-
 facta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius
 E. 57. erat dubitans in maximo scelere tantis civibus deprehensis
 15' quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, impuni-
 3 tatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confir- 35
 mato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum Sta-
 tilium Gabinium, itemque[quendam] Caeparium Tarracinen-
 sem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.

Ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo egres- 4
 sus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum
 quod praetor erat ipse manu tenens perducit, reliquos cum
 custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo senatum 5
 4 advocat, magnaue frequentia eius ordinis Volturcium cum
 legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
 quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturcius 17
 interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua
 13. II de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare
 10 de coniuratione: post ubi fide publica dicere iussus est,
 omnia uti gesta erant aperit, docetque se paucis ante diebus
 a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire
 quam legatos: tantum modo audire solitum ex Gabinio P.
 Autronium Servium Sullam L. Vargunteium, multos prae-
 15 terea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac 2 v. Pl.
 Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermo-
 nibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis
 regnum Romae tribus Cornelii portendi: Cinnam atque Sul-
 lam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri: prae-
 20 terea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum,
 quem saepe ex prodigiis aruspices respondissent bello civili
 cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius omnes 3
 signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato ma-
 gistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur.
 25 Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis 4
 erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius G. Caesari, Gabinius
 M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus
 erat — Gn. Terentio senatori traduntur.
 Interea plebes coniuratione patefacta, quae primo cu- 48
 30 pida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Ca-
 14. III tilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: vel-
 uti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat:
 namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento 2
 fore, incendium vero crudele immoderatum ac sibi maxime
 35 calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu coti-
 diano et cultu corporis erant.
 Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum ad- 3
 ductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere

4 retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de con-
 iuratione, si fides publica data esset, iussus a consule quae
 sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis in-
 cendiis de caede honorum de itinere hostium, senatum det-
 cet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntia-
 5 ret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione
 deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem
 accedere, quo et ceterorum animos resciceret et illi facilius
 5 e periculo eriperentur. Set ubi Tarquinius Crassum nomi-
 navit, hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia, 10
 alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existima-
 bant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis
 leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex
 negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse,
 6 deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Ci-
 cerone frequens senatus decernit: Tarquini indicium falsum
 7 videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius po-
 testatem faciendam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tan-
 tam rem esset mentitus. Erant eo tempore qui existimarent
 indicium illud a P. Antronio machinatum, quo facilius ad-
 8 pellato Crasso per societatem periculi relicuos illius poten-
 tia tegetet. Alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant,
 ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem pu-
 9 blicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedican-
 tem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone in-
 25 positam.

49 Set eisdem temporibus Q. Catulus et G. Piso neque pre-
 cio neque gratia Ciceronem impellere quivere, uti per Al-
 lobrogos aut alium indicem G. Caesar falso nominaretur.
 2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant: Piso 30
 obpugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter
 cuiusdam Transpadani subplicium iniustum, Catulus ex pe-
 titione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
 xumis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus
 3 discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod is pri-
 vatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus gran-
 4 dem pecuniam debebat. Set ubi consulem ad tantum facinus
 impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque

ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse
 dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo, ut
 nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant
 circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
 5 mobilitate impulsus, quo studium suum in rem publicam cla-
 rius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.
 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobro- 50
 gum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia
 decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis
 10 itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum
 sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui
 precio rem publicam vexare soliti erant, Cethegus autem 2
 per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exerci-
 tatos [in audaciam], orabat ut grege facto cum telis ad
 15 sese inrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis 3
 praesidiis ut res atque tempus monebat, convocato senatu
 refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam traditi
 erant. Set eos paulo ante frequens senatus indicaverat con- 4
 tra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus
 20 sententiam rogatus quod eo tempore consul designatus erat,
 de eis, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cas-
 sio P. Furio P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent,
 subplicium sumundum decreverat: isque postea, permotus
 oratione G. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberi Neronis
 25 iturum se dixerat, qui de ea re praesidiis adlitis referun-
 dum censuerat. Set Caesar, ubi ad eum ventum est roga- 5
 tus sententiam a consule, huiusce modi verba locutus est:
 Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis 51
 consultant, ab odio amicitia, ira atque misericordia vacuos
 30 esse decet. Haut facile animus verum providet, ubi illa ob- 2
 ficiunt, neque quisquam omnium lubidini simul et usui pa-
 ruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si lubido possidet, ea 3
 dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est me- 4
 morandi, patres conscripti, quae reges atque populi ira aut
 35 misericordia impulsus male consuluerint: set ea malo dicere,
 quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
 ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse ges- 5
 simus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae

populi Romani opibus creverat, infida et adversa nobis fuit, set postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum inceptum diceret, inpunitos eos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses [et] in pace et per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset quaerebant.

Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dignitas, neu magis irae vestrae quam famae consularis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novom consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exuperat, eis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, compositae atque magnifice casum rei publicae miserati sunt: quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumerare: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati quae victoribus conlubuisent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri, postremo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Set, per deos immortalis, quo illa oratio pertinuit? An uti vos infestos conivrationi faceret? scilicet quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio adcendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere. Set alia aliis licentia est, patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est: neque studere neque odisse, set minime irasci decet: quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic existumo, patres conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse: set plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo severior fuit.

D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores eamque modestiam viri cognovi. Verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim in talis homines crudele fieri potest? — set aliena a re publica nostra videtur. Nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum genus poenae novom decernere. De timore supervacaneum est disserere, cum praesertim diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia sint in armis. De poena possuim equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseris mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. Set, per deos immortalis, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item condemnatis civibus non animam eripi, set exilium permitti iubent. An quia gravius est verberari quam necari? Quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti facinoris convictos? Sin quia levius est, qui convenit in minore negotio legem timere, cum eam in maiore neglexeris?

At enim quis reprehendet, quod in paricidas rei publicae decretum erit? Tempus dies fortuna, cuius lubidogentibus moderatur. Illis merito accidet, quicquid evenerit: ceteram vos, patres conscripti, quid in alios statuatis considerate. Omnia mala exempla ex rebus bonis orta sunt. Scilicet ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tractarent. Ei primo coepere pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum necare: ea populus laetari et merito dicere fieri. Post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubidinoso interficere, ceteros metu terrere: ita civitas servitute obpressa stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria victor Sulla cum Damasippum et alios eius modi, qui malo rei publicae creverant, ingulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos,

qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito neca-
 33 tos aiebant. Set ea res magnae initium cladis fuit. Nam
 uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
 tum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in proscrip-
 34 torum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lae-
 titiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis
 35 iugulandi fuit quam Sulla omnis suos divitiis explevit. At-
 que ego haec non in M. Tullio neque his temporibus ve-
 reor: set in magna civitate multa et varia ingenia sunt.
 36 Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu 10
 sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo per
 senati decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem
 statuet, aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque
 audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quo 15
 minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur.
 38 Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistra-
 tum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubi-
 que apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo
 studio domi exequabantur: imitari quam invidere bonis 20
 39 malebant. Set eodem illo tempore [Graeciae morem imitati]
 verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
 40 mum subplicium sumebant. Postquam res publica adolevit
 et multitudine civium factiones valere, circumveniri inno-
 centes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex Porcia ali- 25
 aequae leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis
 41 permissum est. Hanc ego caussam, patres conscripti, quo
 minus novom consilium capiamus, in primis magnam puto.
 42 Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex
 parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui 30
 ea bene parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae?
 Minime. Set ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos
 in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus
 valent: neu quis de eis postea ad senatum referat, neve cum 35
 populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum
 contra rem publicam et salutem omnium facturum.

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo alius

alii varie adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sen-
 tentiam, huiusce modi orationem habuit:

Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res 2
 atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnul-
 3 lorum ipse mecum reputo. Illi mihi disseruisse videntur 3
 de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focus
 suis bellum paravere: res autem monet cavere ab illis ma-
 gis quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera 4
 malificia tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provi-
 5 deris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inplores: capta
 6 urbe nihil sit relicui victis. Set, per deos immortalis, vos 5
 ego adpello, qui semper domos villas, signa tabulas vostras
 pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque
 modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vo-
 13 stris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et ca-
 pessite rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque 6
 de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est.

Saepe numero, patres conscripti, multa verba in hoc 7
 ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum ci-
 20 vium questus sum, multosque mortalis ea causa advorsos
 habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti 8
 gratiam fecissem, haut facile alterius lubidini male facta
 condonabam. Set ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen 9
 25 res publica firma erat: opulentia negligentiam tolerabat.
 Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus viva- 10
 mus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi
 Romani sit, set haec cuiuscumque modi videntur, nostra
 an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam 11
 mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem
 30 equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona
 aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo
 vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, 12
 quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis,
 sint misericordes in furibus aerari: ne illi sanguinem no-
 35 strum largiantur et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos om-
 nis perditum eant.

Bene et composite G. Caesar paulo ante in hoc ordine 13
 de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae

de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca
 14 taetra inculta, foeda atque formidulosa habere. Itaque cen-
 suit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in
 custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut
 a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per
 15 vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo
 in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit
 16 audacia, ubi ad defendendum opes minores sunt. Qua re
 vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis me-
 17 refert me mihi atque vobis timere. Qua re cum de P. Len-
 tulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de
 18 exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto
 vos adtentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si
 paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces
 15 aderunt.

19 Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam
 20 ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcerrumam
 eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeter
 21 illis est. Set alia fuere, quae illos magnos fecere, quae
 nobis nulla sunt: domi industria foris iustum imperium
 22 animus in consulendo liber, neque delicto neque libidini
 obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam,
 publice egestatem privatim opulentiam: laudamus divitias,
 23 sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum,
 omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi
 24 vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi volu-
 ptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus
 fiat in vacuam rem publicam.

24 Set ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives patriam
 incendere, Gallorum gentem infestissimam nomini
 Romano ad bellum accersunt, dux hostium cum exercitu
 25 supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moe-
 26 nia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo —
 deliquere homines adolescentuli per ambitionem — atque
 27 etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et mise-
 28 ricordia, si illi arma ceperint, in miseriam convertat. Sci-

licet res ipsa aspera est, set vos non timetis eam. Immo
 vero maxime: set inertia et mollitia animi alius alium ex-
 5 spectantes cunctamini, videlicet deis immortalibus confisi, qui
 hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere.
 6 Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum pa-
 rantur: vigilando, agundo, bene consulundo prospere omnia
 cedunt: ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequi-
 7 quam deos inpleres: irati infestique sunt. Apud maiores
 8 nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod
 9 is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, at-
 10 que ille egregius adulescens immoderatae fortitudinis morte
 poenas dedit: vos de crudelissimis paricidis quid statuatis
 11 cunctamini? Videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat.
 Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si fa-
 12 mae suae, si deis aut hominibus umquam ullis pepercit:
 13 ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum
 14 fecit. Nam quid ego de Gabinio Statilio Caepario loquar?
 15 quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non ea consilia
 de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti, si
 16 mehercules peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re
 17 conrigi, quoniam verba contemnitis: set undique circumven-
 18 ti sumus. Catilina cum exercitu faucibus urguet, alii intra
 moenia atque in sinu [urbis] sunt hostes, neque parari ne-
 19 que consuli quicquam potest occulte: quo magis properan-
 20 dum est.

Qua re ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum
 21 civium res publica in maxuma pericula venerit, eique in-
 22 dicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confes-
 23 sique sint, caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia
 24 facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti
 de manifestis rerum capitalium, more maiorum supplicium
 sumundum.

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque se-
 25 natus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi
 26 ad caelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant, Cato
 clarus atque magnus habetur: senati decretum fit sicut ille
 censerat.

¶ Set mihi multa legenti, multa audienti, quae populus 2

Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit adtendere, quae res maxime tanta negotia sustinisset, Sciebam saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratum vitia sustentabat, ac, sicuti effeta vi parentum, multis tempestatibus haut sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et G. Caesar. Quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

54 Igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria, set alia alii. Caesar beneficis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium erat, in altero malis pernitias: illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare quod dono dignum esset: sibi magnum imperium, exercitum, bellum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, set maxime severitatis erat: non divitiis cum divite neque factione cum factioso, set cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat: esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam, eo magis illa sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul, optimum factu ratus noctem quae instabat antecapere ne quid eo spatio novaretur, tres viros quae ad

subplicium postulabat parare iubet: ipse praesidiis dispositis 2 Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per praetores. Est in carcere locus, quod Tullianum adpellatur, ubi paululum ascenderit ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque in super camera lapideis fornicibus iuncta, set incultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, [vindices rerum capitalium] quibus praeceptum erat laqueo gulam fregere. Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. De Cethego Statilio Gabinio Caepario eodem modo subplicium sumptum est.

Tum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum complet. Deinde ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat aequaliter distribuere, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus milibus habuisset. Set ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa, ceteri ut quemque casus armaverat sparus aut lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Set postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad urbem modo in Galliam versus castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse. Set postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra memoravi subplicium sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur, reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam [Transalpinam]. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno prae-

sidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
 3 supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex
 perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radi-
 cibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam
 4 properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui
 magno exercitu locis aequioribus expedito ***** in fuga
 5 sequeretur. Set Catilina postquam videt montibus atque co-
 piis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae
 neque praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali re
 fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum
 10 confluere. Itaque contione advocata huiusce modi oratio-
 nem habuit.

58 Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
 addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido
 2 exercitum oratione inperatoris fieri. Quanta cuiusque animo
 audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet.
 Quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hor-
 3 tere: timor animi auribus obsicit. Set ego vos quo pauca
 monerem advocavi, simul uti causam mei consili aperirem.
 4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli
 quantam ipsi nobisque cladem adtulerit, quoque modo, dum
 ex urbe praesidia obperior, in Galliam proficisci nequive-
 5 rim. Nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta mecum
 6 omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,
 alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxime
 25 animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohi-
 7 bet: quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Qua
 propter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et cum
 proelium inibitis memineritis vos divitias decus gloriam, praeter-
 8 terea libertatem atque patriam in dextris vestris portare.
 9 Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, conmeatus abunde,
 municipia atque coloniae patebunt: sin metu cesserimus,
 10 eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus quis-
 11 quam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites,
 non eadem nobis et illis necessitudo impendet: nos pro pa-
 35 tria pro libertate pro vita certamus, illis supervacaneum est
 pro potentia paucorum pugnare.
 12 Quo audacius adgrediamini, memores pristinae virtutis.

Licet vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, 13
 potuistis nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expectare:
 quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec 14
 sequi decrevistis. Si haec relinquere vultis, audacia opus 15
 est: nemo nisi victor pacem bellum mutavit. Nam in fuga 16
 salutem sperare, cum arma, quibus corpus tegitur, ab hosti-
 bus avorteris, ea vero dementia est. Semper in proelio eis 17
 maximum est periculum, qui maxime timent: audacia pro-
 muro habetur.

10 Cum vos considero, milites, et cum facta vestra 18
 aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas vir- 19
 tus vestra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam
 timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire 20
 queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae for- 21
 15 tuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, ne capti
 potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pug-
 nantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relin-
 quatis.

Haec ubi dixit, paululum commoratus signa canere iu- 59
 20 bet atque instructos ordines in locum secum deducit. Dein
 remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo
 animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque
 copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montis 2
 et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit,
 25 relicuarum signa in subsidio artius collocat: ab eis centu-
 riones omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
 tibus optimum quemque armatum in primam aciem subdu-
 cit. G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra
 parte curare iubet: ipse cum libertis et colonibus propter
 30 aquilam adsistit, quam bello Cimbrico G. Marius in exercitu
 habuisse dicebatur.

At ex altera parte G. Antonius, pedibus aeger quod 4
 proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum per-
 mittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscrip- 5
 35 serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat:
 ipse equo circumiens unumquemque nominans adpellat hor-
 tatur rogat, ut meminerint se contra latrones inermis, pro
 patria pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo 6

Hostis militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos adcendebat.

60) Set ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum 5 dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit hostium 2 exercitus. Postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis proelium committi posset, maximo clamore [cum] infestissimis 3 concurrunt: pila omittunt, gladii res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare, illi 4 haut timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni 5 imperatoris officia simul exequabatur. Petreius ubi videt 15 Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit, deinde utrimque ex lateribus 6 ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pug- 7 nantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum 20 paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis, in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

61) Set confecto proelio tum vero cerneret, quanta audacia 2 quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere 25 quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa 3 anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius *alibi stantes*, set 4 omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum 30 etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos, in 5 voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio 6 neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti 7 suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus 35 erat: nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volentes

hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant: fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita 9 varie per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE BELLO IVGVRTHINO

8 Falso queritur de natura sua genus humanum, quod 1 inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. Nam contra reputando neque maius aliud neque praestabilius 2 invenias magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus deesse. Set dux atque imperator vitae mortalium 3 animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens et clarus est neque fortuna eget — quippe probitatem industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere cuiquam potest —: sin captus pravis 4 cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus 15 est, pernitiōsa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam vires tempus ingenium diffluxere, naturae infirmitas accusatur: suam quisque culpam actores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto 5 studio aliena ac nihil profutura multaue etiam periculosa 20 ac pernitiōsa petunt, neque regerentur magis quam regerent casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent. Nam uti genus hominum compositum 2 ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur. Igitur 2

praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur, at ingeni egregia
 3 facinora sicuti anima immortalia sunt. Postremo corporis
 et fortunae honorum ut initium sic finis est, omniaque orta
 occidunt et aucta senescunt: animus, incorruptus aeternus,
 5 rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse
 4 habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui de-
 diti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt,
 ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud
 in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere
 10 sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes
 animi, quibus summa claritudo paratur.

3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis
 cura rerum publicarum minime mihi hac tempestate cupi-
 unda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi,
 15 quibus per fraudem vel vi fuit, tuti aut eo magis honesti sunt.

2 Nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et
 possis et delicta conrigas, tamen inopportum est, cum prae-
 sertim omnes rerum mutationes caedem fugam aliaque ho-
 3 stilia portendant: frustra autem niti neque aliud se fatigando
 20 nisi odium quaerere extremae dementiae est. Nisi forte quem
 4 inhonesta et perniosa lubido tenet potentiae paucorum de-
 cus atque libertatem suam gratificari.

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in
 2 primis magno usui est memoria rerum gestarum. Cuius de
 virtute quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne
 per insolentiam quis existimet memet studium meum lau-
 3 dando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi
 procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori
 meo nomen inertiae inponant, certe quibus maxuma indu-
 30 stria videtur salutare plebem et convivii gratiam quaerere.
 4 Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus
 adeptus sum quales viri idem adsequi nequiverint, et postea
 quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto
 existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi
 35 mei mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex
 5 aliorum negotiis rei publicae venturum. Nam saepe ego audivi
 Q. Maximum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae prae-

claros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines in-
 tuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem accendi.
 Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese
 6 habere, set memoria rerum gestarum eam flammam egregiis
 5 viris in pectore crescere neque prius sedari quam virtus
 eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis 7
 est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non pro-
 bitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam
 homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
 10 antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus
 ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et 8
 consulatus atque alia omnia huiusce modi per se ipsa clara
 et magnifica sint, ac non perinde habeantur ut eorum qui
 ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro- 9
 15 cessi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad
 inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum 5
 Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum
 et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum 2
 40 superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina
 et humana cuncta permiscuit eoque recordiae processit, ut
 studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret.
 Set prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca 3
 supra repetam, quo ad cognoscendum omnia industria magis
 25 magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Han- 4
 nibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes ma-
 xime adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam
 receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex
 30 virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat,
 ob quae victis Carthaginiensibus et capto Suface, cuius in
 Africa magnum atque late imperium valuit, populus Roma-
 nus quascumque urbis et agros manu ceperat regi dono
 dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5
 45 permansit: [set] imperi vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit Mastanabale
 et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et
 Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Masta-

nabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

6 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, set multo maxime ingenio validus, non se luxu neque inertiae conrumpendum dedit, set, uti mos gentis illius est, equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire: plurimum facere, minum ipse de 10 se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus multa cum animo suoolvebat. 15

3 Terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocri viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham adcensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne 20 qua seditio aut bellum oriretur anxius erat. Eis difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam tem- 25 ptare.

2 Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, 3 praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Set ea res 30 longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime par- 35 tendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus con-

silio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur impe- 6 rator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque cum in dies amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc adcedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis 7 rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat. Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi at- 8 que nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando 10 adcendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae omnia vaenalia esse. Set postquam Numantia deleta P. Scipio 2 15 dimittere auxilia et ipse reverti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret, neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi quod mul- 20 torum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. Sic locutus 9 cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe 2 maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitetur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. [En]habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.' Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex 3 30 litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere adgressus est statimque eum adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit.

Set ipse paucos post annos morbo atque aetate confectus cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te, amisso patre sine spe sine 10

opibus, in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi quam [liberis] si genuissem, ob beneficia carum fore, neque [ea] res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissime rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen familiae renovatum est: postremo, quod difficillimum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura finem vilae facit, per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos qui tibi genere propinqui, beneficium meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado, firmum si boni eritis, sin mali inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, quia aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat providere decet. Nam in omni certamine qui opulentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.

11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis disceptarent. Set Hiempsal, qui minimus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. Dein tamen, ut aetati concederet fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia re-

scindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus proxumis annis [adaptatione] in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Iugurthae altius quam quisquam ratus erat descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

10 Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, set maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alio concessere. Set Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proximus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat. Quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat impellitque, uti tamquam sua visens domum eat, portarum clavis adulterinas parat — nam verae ad Hiempsalem referebantur —, ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis irupere, divorsi regem quaerere, dormientis alios alios occurrentis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere: cum interim Hiempsal reperitur occultans se [in] tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

20 Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adherbalem omnisque qui sub imperio Micipsae fuerant metus invadit: in duas partis discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur, set illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam maximas potest copias armat, 2 urbis partim vi alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis con-

4 tendere. Set ubi res ad certamen venit, victus ex proelio
 5 profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. Tum
 Iugurtha patris consiliis, postquam omni Numidia potie-
 batur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere
 6 populum Romanum neque adversus iram eius usquam nisi
 in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. Itaque
 paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mit-
 tit, quis praecipit, primum ut veteres amicos muneribus
 expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
 7 possint largiundo parare ne cunctentur. Set ubi Romam
 legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quo-
 rum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna mu-
 nera misere, tanta commutatio incessit, ut ex maxuma invidia
 8 in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. Quorum
 pars spe alii praemio inducti singulos ex senatu ambiundo
 9 nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi le-
 gati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur.
 Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:
 14 Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi
 praecepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem
 existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos
 esse, simul eniterer domi militiaeque quam maximo usui
 esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium
 loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitus
 2 divitias munimenta regni me habiturum. Quae cum prae-
 cepta parentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium quos
 terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio vostro Ma-
 sinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum
 populi Romani regno fortunisque omnibus expulit.
 3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum
 venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum
 meorum beneficia possem a vobis auxilium petere, ac ma-
 xume deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non
 egerem, secundum ea, si desideranda erant, uti debitis
 4 uterer. Set quoniam parum tuta per se ipsa probitas est,
 neque mihi in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos con-
 fugi, patres conscripti, quibus, quod mihi miserrimum est,
 cogor prius oneri quam usui esse.

Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti
 5 sunt aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetive-
 runt, familia nostra cum populo Romano bello Carthagi-
 niensi [amicitiam] instituit, quo tempore magis fides eius
 6 quam fortuna petunda erat. Quorum progeniem vos, patres
 conscripti, nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis
 auxilium petere.

Si ad impetrandum nihil causae haberem praeter mi-
 7 serandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque
 copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas
 10 opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere
 iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus cre-
 scere. Verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus
 8 meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una
 15 vobiscum expulere Sufacem et Carthaginiensis. Vostra be-
 neficia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria
 despecti estis.

Eheu me miserum! Hucine, Micipsa pater, beneficia
 9 tua evasere, ut quem tu parem cum liberis [tuis] regnique
 20 participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extincor sit?
 Numquam ergo familia nostra quieta erit? semperne in san-
 guine ferro fuga versabitur? Dum Carthaginienses incolu-
 10 mes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere,
 vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa
 25 pestis ex Africa electa est, laeti pacem agitabamus, quippe
 quis hostia nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce
 11 autem ex inproviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere
 atque superbia sese eferens, fratre meo atque eodem pro-
 pinquo suo interfecto primum regnum eius sceleris sui prae-
 30 dam fecit, post ubi me eisdem dolis non quit capere, nihil
 minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vestro,
 sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et copertum
 miseris effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.
 Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem
 12 Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem
 35 audiveram patrem meum: qui vestram amicitiam diligenter
 colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omni-
 bus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, prae-
 13

stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium
tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.

14 Pater nos duos fratres reliquit, tertium Iugurtham be-
nificiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum
15 necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. Quid
agam? aut quo potissimum infelix adcedam? Generis prae-
sidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae
concessit: fratri, quem minime decuit, propincus per sce-
lus vitam eripuit: affinis amicos propinquos ceteros meos
alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in cru-
cem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta
est anima, clausi in tenebris, cum maerore et luctu morte
graviorem vitam exigunt.

16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis adversa
facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex inproviso 15
mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus
pro magnitudine imperii ius et iniurias omnis curae esse de-
17 cet. Nunc vero exul patria domo, solus atque omnium ho-
nestarum rerum egens, quo adcedam aut quos adpellem?
nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vo-
stram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet,
ubi non maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint,
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis
hostis fuit?

18 Postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, 25
ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates
neu foedera nova acciperemus, abunde magna praesidia no-
bis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutare-
19 tur, una occidendum nobis esse. Virtute ac deis volentibus
magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt: 30
quo facilius sociorum iniurias curare licet.

20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugur-
thae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio ma-
xima ope niti, ambire fatigare vos singulos, ne quid de
absente incognita causa statuatis: fingere me verba et fu-
35 gam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam
illum, quoinus in pio facinore in has miserias proiectus sum,
21 eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos

aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur:
ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est,
omnibus malis excruciatu impietatis in parentem nostrum,
fratris mei necis meorumque miseriarum gravis poenas
reddat.

Iamiam, frater animo meo carissime, quamquam tibi 22
immature, et unde minime decuit, vita erepta est, tamen
laetandum magis quam dolendum puto casum tuum: non 23
enim regnum, set fugam exilium egestatem et omnis has
10 quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti. At
ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, re-
rum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam,
tuasne iniurias persequar ipse auxili egens, an regno con-
sulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
15 Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu iure 24
contemptus viderer, si defessus malis iniuriae concessissem.
Nunc neque vivere lubet neque mori licet sine dedecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis 25
vostros, per maiestatem populi Romani, subvenite mihi mi-
sero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidiae,
quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae
labescere.

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, 15
largitione magisquam causa freti, paucis respondent: Hiemp-
20 salem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adher-
balem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit,
queri quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab se-
nato petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus
esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde 2
30 utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fau-
torum legatorum, praeterea [senatus] magna pars, gratia
depravata, Adherbali dicta contemnere, Iugurthae virtutem
extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro
alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur.
35 At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius erat, 3
subveniendum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vin-
dicandam ceusebant, set ex omnibus maxime M. Aemilius
Scaurus, homo nobilis, impiger factiosus, avidus potentiae

honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam vidit regis largitionem famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam adcenderet, animum a consueta lubidine continuit. Vicit tamen in senatu pars illa, quae vero precium aut gratiam ¹ anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul G. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis ¹⁶ in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit: dando et pollicendo multa perfecit, uti famae fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferebat. Reliquos legatos ⁴ eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides ¹⁵ quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretanium attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit. ¹⁷ Res postulare videtur Africae situm paucis exponere ²⁶ et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, ² attingere. Set quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haut facile conpertum narraverim, cetera quam paucissimis ab-solvam. ^a ^a ^a ^a ^a ²³

³ In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse, ⁴ set Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, ⁵ quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevom ^{3a} inportuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbore ⁶ infecundus: caelo terraque paenuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiiis interiire: nam morbus haut saepe quemquam superat. Ad hoc malifici ge- ^{3a} ⁸ ⁷ neris plurima animalia. Set qui mortales initio Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque ^a

obtinet divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem esse habere cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit. ¹⁸ Africam initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incul- ¹⁸ tique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti pecoribus. Et neque moribus neque lege aut imperio cuius- ² quam rogebantur: vagi palantes quas nox coegerat sedes habebant. Set postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri ³ putant, interit, exercitus eius, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis sibi quisque Imperium ⁴ potentibus brevi dilabitur. Ex eo numero Medi et Persae ⁴ et Armenii navibus in Africam transvecti proximos nostro mari locos occupavere, set Persae intra Oceanum magis ei- ⁵ ¹⁵ que alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio prohibebant. Et paulatim per conubia Gaetulos secum ⁶ miscuerunt, et quia saepe temptantes agros alia deinde alia ⁷ loca potiverant, semet ipsi nomadas adpellavere. Ceterum ⁸ adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae ⁹ sunt. / Medis autem et Armeniis adcessere Libues — nam ⁹ ei propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole magna, haut procul ab ardoribus — eique mature oppida habuere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se ¹⁰ instituerant. Nomen eorum paulatim Libues conrupere, bar- ¹⁰ bara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Set res Per- ¹¹ sarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter ¹¹ multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxuma Carthagine Numidia adpellatur. Deinde utrique ¹² alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis ¹³ possessa est, victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

Postea Phoenices, pars imperi cupidine, alii multitu- ¹⁹ ⁴

dinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere, caeque brevi multum auctae pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet.

Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima Curene est, colonia Theraea, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis, deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum versus finem imperii habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretanium Numidae tenent, proximi Hispania Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis alios incultius vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus adensus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer bellicosus, at is, quem petebat, quietus inbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso finis eius cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindicaturum eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani ma-

gis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit. Qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum antea secus cesserat. Neque eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat. Itaque non, uti antea, cum praedatoria manu, set magno exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, praedas agere: suis animum, hostibus terrorem augere. Adherbal ubi intellegit eo processum, uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit. Interim haut longe a mari prope Cirtam oppidum utriusque exercitus consedit et quia diei extremum erat, proelium non inceptum. Set ubi plerumque noctis processit, obscuro etiamtum lumine milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt: semisomnos partim alios arma sumentis fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumscedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxime festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium factum ab Adherbale Romam missos audiverat.

Set postquam senatus de bello eorum accepit, tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus populique Romani verbis nuntient: velle et censere, eos ab armis discedere [de controversiis suis iure potius quam bello disceptare]: ita seque illisque dignum esse. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et obpugnatione Cirtae audiebatur: set is rumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: sibi neque maius quicquam neque carius auctoritate senatus esse: ab adulescentia ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur: virtute non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob eandem artis a Micipsa, non paenuria liberorum, in regnum adoptatum esse: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo

4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis
vitae suae insidiatum: quod ubi conperisset, sceleri eius
obviam isse: populum Romanum neque recte neque pro
bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit: postre-
mo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita 5
5 utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.
23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est neque
propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesi-
diis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis 10
temptare, defensoribus moenium praemia modo for-
midinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere,
2 prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit
omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum,
auxili spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum 15
trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos
maxime inpigros delegit: eos multa pollicendo ac mise-
rando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones
24 noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numi-
dae paucis diebus iussa efficiunt: litterae Adherbalis in se-
nato recitatae, quarum sententia haec fuit:

2 Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres con-
scripti, set vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extin-
guendi me invasit, ut neque vos neque deos immortalis in
3 animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque 25
quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis
obsessus teneor, neque mihi Micipsae patris mei beneficia
neque vestra decreta auxiliantur: ferro an fame acrius ur-
4 gear incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur
me fortuna mea: et iam antea expertus sum parum fidei 30
5 miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quam ego
sum petere, neque simul amicitiam vestram et regnum meum
sperare. Utrum gravius existimet, nemini occultum est,
6 Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum, deinde patrio
regno me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad 35
7 vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet, me, quem
vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: lega-
8 torum verba quanti fecerit pericula mea declarant. Quid

est relicum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego 9
quidem vellem, et haec quae scribo, et illa quae antea in
senatu questus sum, vana forent potius quam miseria mea
idem verbis faceret. Set quoniam eo natus sum, ut lu- 10
5 gurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus cor-
poris deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti
lubet, consulite: me manibus impiis eripite, per maiestatem
imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria re-
10 manet avi mei Masinissae.

His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam 25
mittendum censerent et quam primum Adherbali subve-
niendum, de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam
legatis non paruisset. Set ab eisdem illis regis fautoribus 2
summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum 3
15 publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia de-
victum. Legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, 4
amplis honoribus usi, in quibus fuit M. Scaurus, de quo
supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps.
20 Ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, 5
triduo navim ascendere. Dein brevi Uticam adpulsi litteras
ad Iugurtham mittunt, quam ocissime ad provinciam ad-
cedat, seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit ho- 6
mines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat,
25 contra inceptum suum venisse, primo commotus, metu atque
lubidine divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni pa- 7
ruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum
scelus rapiabatur. Vicit tamen in avido ingenio pravum 8
consilium. Igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam 9
30 inrumpere nititur, maxime sperans diducta manu hostium
aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod 10
ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest ut
prius quam legatos conveniret Adherbalis potiretur, ne am-
plius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, in- 11
35 cenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac 11
tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab
obpugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
sumpta legati frustra discessere.

- 26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditioe facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditioem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius fuerat, interficit.
- 27 Quod postquam Romae cognitum est, et res in senatu agitari coepta, eidem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahendo tempus atrocitatem facti leniebant. Ac ni G. Memmius, tribunus plebei designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae reductis erat. Set ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae: consules declarati P. Scipio Nasica, L. Bestia [Calpurnius]: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.
- 28 At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui Romae omnia vaenum ire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, eisque, uti illis quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi moenibus: eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia dederent. Consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet: ita infectis rebus illi domum discedunt.
- 4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cuius de natura

et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes et animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haut ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Set legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Calpurnius initio paratis conneatibus acriter Numidiam ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit. Set ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a principio plerisque ex factione eius corruptis acerrime regem inpunaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. Set Iugurtha primo tantum modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid interrim Romae pretio aut gratia effecturum: postea vero quam participem negotii Scaurum accepit, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei causa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam: cuius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditiois mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque uti in deditioem acciperetur, relicua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die quasi per saturam sententiis exquisitis in deditioem accipitur. Set, uti pro consilio imperatum erat, elephantum triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae forent fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia, patres solliciti erant: quodarentne tantum flagitium an decretum consulis subverterent parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur,

3 a vero bonoque inpediebat. At G. Memmius, cuius de libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere ne rem publicam, ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum incendebat.

4 Set quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia elara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem eius perscribere, ac potissimum ea dicam, 10 quae in contione post reditum Bestiae huiusmodi verbis disseruit:

31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia, ius nullum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam 15 honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perierint vestri defensores, ut vobis 3 animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxii inimicis exurgitis, atque etiam nunc timetis 20 eos, quibus decet terrori esse. Set quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. 5 Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar: verum id frustra an ob rem faciam, in vostra manu situm est, Quirites. 25

6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vestri fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessionem opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant. 7 Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post G. Gracchi 30 et M. Fulvi caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido 8 eorum finem fecit. Set sane fuerit regni paratio plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, 9 iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini 35 aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune susce-

pissee parum habuere, itaque postremo leges maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, 10 qui ea fecere, pudet aut paenitet, set incedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes: proinde quasi ea honori, non praedas habeant. 5 Servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt: 11 vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem toleratis?

At qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? Homines 12 sceleratissimi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentissimi et eidem superbissimi, quibus fides decus pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars 13 eorum occidisse tribunos plebei, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita 14 quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est: metum ab scelere suo ad ignaviam vestram transtulere: quos omnis eadem cupere, eadem odisse [eadem metuere] in unum coegit. Set haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. 15 Quod si tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad 16 dominationem adcensi sunt, profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra penes optimos, non audacissimos forent. Maiores vestri parandi iuris et 17 maiestatis constituendae gratia his per secessionem armati Aventinum occupavere, vos pro libertate, quam ab illis acceperatis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere, quam omnino non paravisse.

Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, 18 qui hosti prodidere rem publicam? Non manu neque vi, 20 quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si 19 dediticius est, profecto iussis vestris oboediens erit, sin ea contemnet, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos 25 potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora magis placent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella

atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat?

- 21 Atque ego, tametsi viro flagitiosissimum existimo in-
pune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissu-
mis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni
22 misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quan-
tum inopportunitatis habent, parum est inpune male fecisse, 10
nisi deinde faciendi licentia eripitur, et vobis aeterna sol-
licitudo remanebit, cum intellegitis aut serviundum esse
23 aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut
concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi
esse: facere illi iniurias, vos prohibere: postremo sociis vo- 15
24 stris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne
in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?
25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus inpu-
nitum omittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per
vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, 20
tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acer-
rumo proditasenatus auctoritas, proditum imperium vestrum
26 est: domi militiaeque res publica vaenalis fuit. Quae nisi
quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relicum,
nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? Nam inpune 25
quae lubet facere id est regem esse.
27 Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros
perperam quam recte fecisse, set ne ignoscendo malis bonos
28 perditum eatis. Ad hoc in re publica multo praestat benefici
quam malifici inmemoresse: bonus tantum modo signior 30
29 sit ubi neglegas, at malus improbius. Ad hoc si iniuriae
non sint, haut saepe auxili egeas.
32 Haec atque alia huiusce modi saepius dicundo Memmius
populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad
Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Ro- 35
mam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reli-
quorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta pate-
fierent.

Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictis a 2
Bestia exercitui praecerant secuti morem imperatoris sui plu-
ruma et flagitiosissima facinora fecere: fuere qui auro con- 3
rupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas vendere,
5 pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in ani- 4
mos eorum veluti tabes invaserat.

- At Cassius perlata rogatione a G. Memmio ac perculsa 5
omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur, eique timido et
ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se
10 populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius
experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit,
quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea 33
tempestate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra de-
cus regium cultu quam maxime miserabili cum Cassio Ro-
15 mam venit. Ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, con- 2
firmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cumta
ea gesserat, quae supra diximus, G. Baebium tribunum ple-
bei magna mercede parat, cuius impudentia contra ius et
iniurias omnis munitus foret. At G. Memmius advocata 3
20 contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vin-
culaduci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more
maiorum de hoste subplicium sumi, dignitati quam irae ma-
gis consulens sedare motus et animos eorum mollire, post-
remo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore.
25 Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, 4
Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in pa-
trem fratresque ostendit: quibus iuvantibus quibusque mi-
nistris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus,
tamen velle manifesta magis ex illo habere: si verum ape- 30
riat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi
sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore, set se suasque
spes corrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fe- 34
cit et Iugurtha respondere iussus est, G. Baebius tribunus
plebei, quem pecunia corruptum supra diximus, regem ta-
cere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat,
vehementer adcesa terrebat eum clamore vultu, saepe in- 35
petu atque aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen
impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione disce- 2

dit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitat, animi augescunt.

- 35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et 2 Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. Huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu 3 urgueat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul 10 belli gerundi movere quam senescere omnia malebat: ipsi 4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor inpediebat. Bomilcari, proximo ac maxime 15 fido sibi, imperat, precio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae parat, ac maxime occulte: sin id parum procedat, 5 quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exequitur et per homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta 20 explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur: illum obruncat, set ipse deprehensus multis hortantibus et in primis Albino consule 7 indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam 25 ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit super 9 gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priori actione ex amicis quinquaginta vades 30 dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilearem dimittit, veritus ne relicuos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo subplicium sumptum 10 foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. Set postquam Roma egressus est, 35 fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: 'O urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.'
- 36 Interim Albinus renovato bello conneatum stipendium

aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haut longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias 5 deinde alias morae causas facere, polliceri deditionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post ne sui diffident instare: ita belli modo modo pacis mora consulem ludificari. Ac fuere qui tum Albinum haut ignarum 3 consili regis existumarent neque ex tanta properantia tam 10 facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. Set postquam dilapso tempore comitorum dies adventabat, 4 Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit.

- Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter 37 15 res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni 2 plebei, resistentibus conlegis continuare magistratum nitentur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. Ea 3 mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiendi belli aut terrore 20 exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauroi erant. Quod quamquam et saevitia temporis et oportunitate loci neque capi neque obsideri poterat — nam 4 cum murum, situm in praerupti montis extremo, planities 25 limosa hiemantibus aquis paludem fecerat —, tamen aut simulandi gratia quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere aggerem iacere aliaque quae incepto usui forent properare. At Iugur- 38 30 tha cognita vanitate atque inperitia legati subdolos eius agere amentiam, missitare subplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit uti relicto Suthule in 2 35 abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur [ita delicta occultiora fuere]. Interea per homines callidos diu 3 noctuque exercitum temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato locum uti deserent. Quae postquam ex sententia instruit, 4

intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli
 5 castra circumvenit. Milites Romani, perculti tumultu insolito,
 arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare,
 trepidare omnibus locis: vis magna hostium, caelum nocte atque
 nubibus obscuratum, periculum anceps: 5
 6 postremo fugere an manere tutius foret in incerto erat. Set
 ex eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors
 una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis
 militibus transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae
 legionis per munitionem, quam uti defenderet accepit, 10
 locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae cuncti
 7 inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proximum
 8 ximum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum
 9 hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde
 Iugurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit: 15
 tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret,
 tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus faceret,
 incolumis omnis sub iugum missurum: praeterea
 10 uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam
 gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metum
 20 intuebantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39 Set ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror civitatem
 invasere. Pars dolere pro gloria imperi, pars insolita rerum
 bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxime
 qui bello saepe praeclari fuerant, quod 25
 armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat.
 2 Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde
 periculum timens senatum de foedere consulebat, et tamen
 interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine
 Latino auxilia accersere, denique omnibus modis festinare. 30
 3 Senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi
 4 iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul inpeditus a
 tribunis plebei ne quas paraverat copias secum portaret,
 paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus,
 uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiebat. 35
 5 Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi
 fraternae invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos
 praeter fugam soluto imperio licentia atque

lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agendum.

Interim Romae G. Mamilius Limetanus tribunus plebei 40
 rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos,
 5 quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique
 ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui
 elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace
 aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi 2
 partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes,
 10 quoniam aperte resistere non poterant quin illa et alia talia
 placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime per
 homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta
 parabant. Set plebes incredibile memoratu est quam intenta
 fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio 3
 15 nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae:
 tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis
 M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus,
 inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam
 20 civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores
 rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur.
 Set quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et
 5 lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate
 plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] factionum
 41 ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis
 Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum,
 quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam
 2 populus et senatus Romanus placide modesteque inter se
 rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis
 30 certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus
 civitatem retinebat. Set ubi illa formido mentibus decessit,
 3 scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia
 4 incessere. Ita quod in adversis rebus optaverant otium,
 postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque
 5 coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem
 vortere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia
 in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat,
 6 dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat,

plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus po-
 7 terat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes
 eosdem aerarium provinciae magistratus, gloriae triumphique
 erant, populus militia atque inopia urgebatur: prae-
 8 das bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea
 parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori con-
 9 finis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia
 sine modo modestiaeque invadere, polluere et vastare omnia,
 nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praeci-
 10 pitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt qui veram
 gloriam iniustae potentiae anteponebant, moveri civitas et
 42 dissensio civilis quasi permixtio terrae coepit. Nam
 postquam Tiberius et G. Gracchus, quorum maiores Punico
 atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare
 plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe-
 15 pere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per socios ac
 nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes
 societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam
 ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem
 ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum
 20 coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat.
 2 Et sane Gracchis cupidine victoriae haut satis moderatus
 3 animus fuit. Set bono vinci satius est quam malo more in-
 4 iuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubricitate sua
 usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit plusque in reli-
 25 cum sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res plerum-
 que magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vin-
 cere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Set de
 studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut
 pro magnitudine parem disserere, tempus quam res ma-
 5 turius me deserat. Quam ob rem ad inceptum redeo.
 43 Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Q. Me-
 tellus et M. Silanus consules de senatus sententia provincias
 inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro
 et quamquam adverso populi partium fama tamen aequa-
 2 bili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus
 est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod
 3 gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exer-

citui, milites scribere praesidia undique accersere, arma
 tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc
 conneatum adfatim, denique omnia, quae in bello vario et
 multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea
 5 patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et
 reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo
 studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus pa-
 5 ratis compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
 civium cum propter artis bonas tum maxime quod advor-
 10 sum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistra-
 tum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae
 hostiumque auctae erant.

Set ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. 44
 Albino pro consule iners inbellis, neque periculi neque
 15 laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator
 ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia
 habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollici-
 2 tudinis quam ex copia militum auxilii aut spei bonae adce-
 debat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum
 3 tempus comitiorum mora inminuerat et expectatione eventus
 civium animos intentos putabat, non prius bellum adtin-
 gere quam maiorum disciplina milites laborare coegisset.
 Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, 4
 postquam decreverat non egredi provinciam, quantum tem-
 25 poris aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stavis
 castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum
 mutare subegerat. Set neque muniebantur, neque more
 5 militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis
 aberat: lixae permixti cum militibus dia noctuque vagaban-
 30 tur: et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et
 mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum
 mercatoribus vino advectitio et aliis talibus, praeterea fru-
 mentum publice datum vendere, panem in dies mercari:
 postremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxu-
 35 riaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia am-
 plius. Set in ea difficultate Metellum non minus quam in
 45 rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conpe-
 rior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque mo-

2 deratum: namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium cœctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet: ceteris arte modum statuisset. Praeterea 3 transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo atque fossa munire, vigiliis crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis frequentes in- 16 cederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere 15 suis rebus ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum supplicis mittit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano.

3 Set Metello iam antea experimentis cognitum erat genus 20 Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur 4 ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet uti Iugurtham maxime vivom, sin id parum procederet necatum sibi traderent: ceterum 25 5 palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant: ex oppidis et malpalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum 30 dare, conneatum portare, postremo omnia quae imperarentur 6 tur facere. Neque Metellus idcirco minus, set pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum 7 temptari. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item fun- 34 ditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo G. Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et

praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto haberetur.

Erat haut longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, 47 oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huic consul 2 simul temptandi gratia si paterentur, et ob opportunitates loci praesidium inposuit: praeterea imperavit frumentum et alia quae bello usui forent comportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conneata iuvaturam exercitum et iam paratis rebus munimento fore.

15 Inter haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos 3 supplicis mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, 4 consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri, et 20 inter eas moras promissa legatorum expectare. Iugurtha 48 ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animum advortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, 26 coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur 2 explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maximas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit.

30 Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione 3 possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: set ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertingens, vestitus oleastro 35 ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso gignuntur. Media autem planities deserta 4 paenuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum
docuimus, Iugurtha extenuata [suorum] acie consedit, ele-
phantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit
eumque edocet quae ageret, ipse propior montem cum omni
2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas
turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur,
uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque
suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen
fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis
non animum mutatum: quae ab imperatore decuerint, om-
nia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum in-
peritis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli
3 melioribus manum consererent: proinde parati intentique
essent signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnis
labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerum-
4 narum initium fore: ad hoc viritum, uti quemque ob mili-
tare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere
benefici sui et eum ipsum aliis ostentare: postremo pro cu-
iusque ingenio pollicendo minitendo obtestando alium alio
5 modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium
monte degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius
quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta
equi Numidaeque consederant, neque plane occultati hu-
militate arborum, et tamen incerti quidnam esset, cum na-
tura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati —, 25
6 dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. Ibi
commutatis ordinibus in dextero latere, quod proximum hostis
erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos
funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cor-
nibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, 50
sicuti instruxerat, transversis principiis in planum deducit.
50 Set ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit,
veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficere-
tur exercitus, P. Rutilium legatum cum expeditis cohorti-
bus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris 35
antecaperet, existumans hostis crebro inpetu et transversis
proeliis iter suum remoratorios et quoniam armis diffide-
rent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. Deinde ipse

pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim pro-
cedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae
alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos 3
5 praeteregressum videt, praesidio quasi duum milium pedi-
tum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte
cedentibus advorsariis receptui ac post munimento foret:
dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post- 4
remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi
10 adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines
conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii ho-
stibus fuerant, ludificati incerto proelio ipsi modo eminus
sanciacabantur, neque contra feriundi aut conserundi manum
copia erat: ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma- 5
15 norum turma insequi coeperat, non confertim neque in
unum sese recipiebant, set alius alio quam maxime divorsi.
Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere ne- 6
quiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant:
sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero con-
20 sueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros
asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies totius 51
negoti varia incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis
pars cedere alii insequi, neque signa neque ordines obser-
vare, ubi quemque periculum ceperat ibi resistere ac pro-
25 pulsare: arma, tela, equi viri, hostes atque cives permixti,
nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. Itaque 2
multum diei processerat, cum etiam tum eventus in incerto
erat. Denique omnibus labore et aestu languidis Metellus 3
ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum
30 conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor
advorsum pedites hostium conlocat. Eorum magna pars
superioribus locis fessa consederat. Simul orare et hortari 4
milites ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere:
neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo ce-
35 dentes tenderent: in armis omnia sita. Set ne Iugurtha 5
quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare
proelium et ipse cum delectis temptare omnia: subvenire
suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus

52 pugnando retinere. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. 2 Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae 3 alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt neque sibi per fugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat —, advorso colle, 4 sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco Numidae fusi fugatique: pauci interiire, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum 10 pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aecum locum deducit ac, dum legatus ad flumen quo praemissus erat festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat 6 neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. Postquam Rutilium consedissee iam et animo vacuum accepit simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obficeret latius porrigit eoque modo ad Rutili castra 20 procedit. Romani ex improvise pulveris vim magnam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma 25 capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac 30 plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt. Elephantum quattuor capti, relicui omnes, numero quadraginta, interfecti.

5 At Romani quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique victoria erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt: nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam

haut procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventarent, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere, et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur 5 pro metu repente gaudium mutatur, milites alius alium laeti adpellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res etiam bonos detrectant.

10 Metellus in eisdem castris quadriduo moratus, saucios 54 cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias: hortatur, ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro praeda 15 fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agigaret, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, 3 ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, set 20 hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios 4 equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent.

25 ✕ Igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine gerere non posset, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque [in] acie, set alio more bellum gerendum. Itaque in loca Numidae opulentissima pergit, agros 30 vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit, iubet alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia quae usui forent 35 adfatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium inpositum. Quae negotia multo magis quam proelium male 7 pugnatum ab suis regem terrebant: quippe cuius spes omnis 8 in fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defen-

9 dere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia
 quod optimum videbatur consilium capit: exercitum ple-
 rumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum delectis
 equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus
 10 ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. Eorum 5
 plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium
 intactus profugit, et Numidae prius quam ex castris sub-
 veniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.
 55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli
 rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, ut in 10
 adverso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potire-
 tur, Iugurtham magnificum ex Auli Albini socordia spem
 2 salutis in solitudine aut fuga coëgisset habere. Itaque sena-
 tus ob ea feliciter acta deis immortalibus subplicita decernere,
 civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere,
 de Metello fama praeclara esse.
 3 Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis fe-
 stinare: cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, me-
 4 minisse post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat,
 eo magis [animo] anxius erat, neque post insidias Iugurthae 20
 effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus
 erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant:
 5 exercitus partem ipse, relicuos Marius ducebat. Set igni
 6 magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis haut
 7 longe inter se castra faciebant: ubi vi opus erat cuncti 25
 aderant, ceterum quo fuga atque formido latius cresceret
 8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi, tem-
 pus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem au-
 dierat pabulum et aquarum fontis, quorum paenuria erat,
 conrumpere, modo se Metello, interdum Mario ostendere, 30
 postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi,
 rursus aliis post aliis minitari, neque proelium facere neque
 otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.
 56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque
 ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea 35
 parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit
 obpugnare, ratus, id quod negotium posebat, Iugurtham
 laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore.

At ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itine- 2
 ribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur moenia defen-
 dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis,
 quia fallere nequibat, firmissimum erat: praeterea pollicetur
 5 in tempore semet cum exercitu adfore.

Ita compositis rebus in loca quam maxime occulta 3
 discedit, ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumen-
 tatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppi-
 dum primum omnium post malam pugnam ab rege defe-
 10 cerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergat et iam egre- 4
 dientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce
 Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant:
 fortunam illis praeclari facinoris casum dare: si id fecerint,
 postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
 15 acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido 5
 properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium
 fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. Set 6
 milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
 maiore vi hostes urgunt, paucis amissis profugi discedunt.

20 Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo 57
 situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius ido-
 neae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus 2
 pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exer-
 citu circumvenit, legatis imperat ubi quisque curaret. Deinde 3
 25 signo dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
 res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent:
 proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars 4
 eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac mu-
 rum modo subfodere modo scalis adgredi, cupere proelium
 30 in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa 5
 volvere, sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam
 ardenti mittere. Set ne illos quidem, qui procul manserant, 6
 timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula tormen-
 tis aut manu emissa vulnerabant, parique periculo set fama
 35 inpari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso 58
 castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in
 praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectan-

2 tibus portam inrumpit. At nostri repentino metu perculsi sibi
 quisque pro moribus consulunt: alii fugere alii arma capere,
 3 magna pars volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitu-
 dine non amplius quadraginta, memores nominis Romani,
 grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque 5
 inde maxuma vi depelli quiverunt, set tela eminus missa re-
 mittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae pro-
 pius adcessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos ma-
 4 xuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus
 cum acerrume rem gereret, tumultum hostilem a tergo 10
 accepit: dein conorso equo animadvortit fugam ad se
 5 vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur
 equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim G.
 Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per
 amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contu- 15
 meliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos
 6 abire sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha muni-
 mento castrorum impeditus, cum alii super vallum praeci-
 pitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent,
 multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus infecto 20
 negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
 vortitur.

59 Igitur postero die prius quam ad obpugnandum egre-
 deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus
 erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tri- 25
 bunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti
 superiore die murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto
 2 repente nostros invadit: qui in proxumo locati fuerant, pau-
 3 lisper territi perturbantur, relicui cito subveniunt. Neque
 diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equi- 30
 tibus permixti magnam cladem in congressu facerent: qui-
 bus illi freti, non, uti equestri proelio solet, sequi, dein ce-
 dere, set advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare
 aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.
 60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi 35
 quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti,
 neque alius in alio magis quam in sese spem habere: pari-
 terque oppidani agere: obpugnare aut parare omnibus locis,

avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere: clamor 2
 permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum
 ad caelum ferri, tela utrimque volare. Set illi, qui moe- 3
 nia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remise-
 5 rant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quae- 4
 que Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos anim-
 advorteres, ac sicubi audiri a suis aut cerni possent, mo-
 nere alii alii hortari, aut manu significare aut niti corpori-
 bus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela
 10 agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea 5
 parte curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei
 simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere.
 Ita illis studio suorum adstrictis repente magna vi murum 6
 adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa cepe-
 15 rant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea
 tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae 7
 atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant adllicti
 sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri magna pars
 vulneribus confecti abeunt. Denique utrimque proelium
 20 nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque op- 61
 pidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
 pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama
 discedit, et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque
 25 munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit, ceterum 2
 exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae, hie-
 mandii gratia conlocat. Neque id tempus ex aliorum more 3
 quieti aut luxuriae concedit, set quoniam armis bellum pa-
 rum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum
 30 perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Ro- 4
 mae cum Iugurtha fuerat, et inde vadibus datis de Mas-
 sivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam ami-
 citiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationi-
 bus adgreditur. Ac primo efficit, uti ad se conloquendi 5
 25 gratia occultus veniat: deinde fide data, si Iugurtham vivom
 aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus impunitatem
 et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, cum
 ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fie-

62 ret. ipse per conditiones ad subplicium traderetur. Is, ubi
 primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem
 fortunas suas adcedit: monet atque lacrumans obtestatur
 uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume
 merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum va-
 5 statum, multos mortalis captos occisos, regni opes commi-
 nutas esse: satis saepe iam et virtutem militum et fortunam
 temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consulat.
 2 His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit.
 3 Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata 10
 facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque
 4 suum in illius fidem tradere. Metellus prope cunctos se-
 natorii ordinis ex hibernis accersi iubet: eorum et aliorum,
 5 quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum
 ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti 15
 pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et ar-
 6 morum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt,
 7 iubet omnis per fugas victos adduci. Eorum magna pars,
 uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit,
 8 ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Iugur- 20
 tha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse
 ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere
 9 animum suum et ex mala conscientia digna timere. Deni-
 que multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo
 taedio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, in- 25
 terdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servitium
 ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam per-
 10 ditis de integro bellum sumit. Et Romae senatus de pro-
 vinciiis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte G. Mario per hostias 30
 deis subplicant magna atque mirabilia portendi haruspex
 dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus deis ageret,
 fortunam quam saepissime experiretur, cuncta prospere
 2 eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido
 exagitabat, ad quem capiendum praeter vetustatem familiae 35
 alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae magna
 scientia animus belli ingens: domi modicus, lubricitatis et
 divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus.

Set is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi 3
 primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non
 Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita
 inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo 4
 5 ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque
 faciem eius ignorantibus factis notus per omnis tribus de-
 claratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi 5
 peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut
 ampliore quam gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id 6
 10 locorum talis vir — nam postea ambitione praeceps datus
 est —, *consulatum* adpetere non audebat. Etiamtum alios
 magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus
 tradebat. Novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis 7
 erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

15 Igitur ubi Marius haruspiciis dicta eodem intendere videt 64
 quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia mis-
 sionem rogat. Cui quamquam virtus gloria alia optanda
 bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et su-
 perbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum con- 2
 20 motus insolita re mirari eius consilium, et quasi per ami-
 citiam monere ne tam prava inciperet neu super fortunam
 animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere
 illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a
 populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec 3
 25 atque alia talia dixit neque animus Marii flectitur, respondit
 ubi primum potuisset per negotia publica facturum sese quae
 peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse: 4
 ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo con-
 30 sulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibi-
 dem militabat, annos natus circiter viginti. Quae res Ma-
 rium cum pro honore quem adfectabat, tum contra Me-
 tellum vehementer adcederat. Ita cupidine atque ira, pes- 5
 sumis consultoribus, grassari, neque facto ullo neque dicto
 abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites quibus in
 35 hibernis praeerat laxiore imperio quam antea habere, apud
 negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, crimi-
 nose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exerci-
 tus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis

habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis
 6 et regiae superbiae imperio nimis gauderet. Quae omnia
 illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res fami-
 liaris conruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.
 65 Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine
 Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa
 testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus
 2 et ob eam causam mente paululum inminuta. Cui Metel-
 lus petenti more regum ut sellam iuxta poneret, item postea
 custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque 10
 negaverat: honorem, quod eorum more foret quos populus
 Romanus reges adpellavisset, praesidium, quod contumelio-
 sum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae tra-
 3 derentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur,
 ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio poenas 15
 petat: honorem ob morbos animo parum valido secunda ora-
 tione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae ne-
 potem esse: si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium
 Numidiae sine mora habiturum: id adeo mature posse eve-
 4 nire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et 20
 illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
 plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessa-
 rios asperere in Metellum de bello scribant, Marium impera-
 5 torem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima
 suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate 25
 plebes nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat.
 Ita Mario cuncta procedere.
 66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bellum
 incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere
 exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine aut 30
 ostentando praemia adfectare, communire suos locos, arma
 tela aliaque quae spe pacis amiserat recitare aut commercari:
 servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis
 erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quie-
 2 tum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus 35
 initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati
 regis subpliciis neque antea voluntate alienati, principes
 civitatis inter se coniurant: nam vulgus, uti plerumque so-

let, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum
 atque discordiosum erat, cupidum novarum reram, quieti
 et otio adversum. Dein compositis inter se rebus in diem
 tertium constituunt, quod is festus celebratusque per om-
 5 nem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem
 ostentabat. Set ubi tempus fuit, centuriones tribunosque 3
 militaris et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilius Sila-
 num, alius alium domos suas invitant, eos omnis praeter
 Turpilius inter epulas obruncant: postea milites palantis,
 10 inermos, quippe in tali die, ac sine imperio, adgrediuntur.
 Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio 4
 talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus
 tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani mili- 67
 tes, improviso metu incerti ignarique quid potissimum fa-
 15 cerent, trepidare: ad arcem oppidi, ubi signa et scuta
 erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga
 prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedi-
 ficiorum saxa et alia, quae locus praebat, certatim mit-
 tere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis 2
 20 infirmissimo generi resisti posse: iuxta boni malique, stre-
 nuu et inbelles inulti obruncari. In ea tanta asperitate sae- 3
 vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius prae-
 fectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id mi-
 sericordiane hospitis an pactione aut casu ita evenerit parum
 25 conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra
 fama potior fuit, improbus instabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis conperit, 68
 paulisper maestus ex conspectu abit: deinde, ubi ira et
 aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire in-
 30 iurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plu- 2
 rimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis
 expeditos educit et postera die circiter horam tertiam per-
 venit in quandam planitiem, locis paulo superioribus cir-
 cumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam 3
 35 abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius mille
 passuum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo
 pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserru-
 mis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat.

4 Sic animis eorum adrectis, equites in primo late, pedites
69 quam artissime ire et signa occultare iubet. Vagenses
ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere,
primo, uti erat res, Metellum esse rati portas clausere,
deinde ubi neque agros vastari et eos qui primi aderant
Numidas equites vident, rursus Iugurtham arbitrati cum
2 magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque repente
signo dato alii volgum effusum oppido caedere, alii ad por-
tas festinare, pars turris capere: ira atque praedae spes
3 amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo
ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta poenae
4 aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum
ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello
causam dicere, postquam sese parum expurgat, condem-
natus verberatusque capite poenas solvit: † nam is civis
ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha
deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi
et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem
2 eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum: deni-
que omnia temptando socium sibi adiungit Nabdalsam,
hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque po-
pularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum
ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae
fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex quo illi glo-
3 ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis
statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
4 cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna
Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vasta-
5 retur. Is postquam magnitudine facinoris percussus ad tem-
pus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul
cupidus incepta patranda et timore socii anxius, ne omisso
vetere consilio novom quaereret, litteras ad eum per ho-
mines fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri
accusare, testari deos per quos iuravisset, monere ne prae-
35 mia Metelli in pestem convolveret: Iugurthae exitium ad-
esse: ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an

craciatum mallet. Set cum eae litterae adlatae, forte Nab- 71
dalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cog- 2
nitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum ani-
mum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam nego- 3
5 tiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum
nisi novissimi particeps. Qui postquam adlatas litteras audi- 4
vit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus
esse in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam,
super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit,
10 dein propeere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa 5
paulo post experrectus, ubi neque epistulam repperit et
rem omnem uti acta erat cognovit, primo indicem persequi
conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia
adcedit: dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis
15 sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam perque
sua antea fideliter acta ne super tali scelere suspectum sese
haberet. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide 72
respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum
cognoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
20 negotio seditio oreretur. Neque post id locorum Iugurthae 2
dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali
cuiquam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta
metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere,
alio atque alio loco, saepe contra decus regium noctu requi-
25 escere, interdum somno experrectus adreptis armis tumul-
tum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.

Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio pa- 73
tefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum
bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de 2
30 protectione simul et invisum et obfensum sibi parum ido-
neum ratus, domum dimittit.

Et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario 3
missae erant, cognitis volenti animo de ambobus acceper-
ant. Imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invi- 4
35 diae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat:
ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut
mala sua moderata. Practerea seditiosi magistratus volgum 5
exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere,

6 Mari virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic ad-
censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fides-
que in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent
Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita
perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini con-
7 sulatus mandatur: et postea populus a tribuno plebei T.
Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum
gerere, frequens Marium iussit. Set paulo ***** de-
creverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple-
10 rosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos
alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum
geri sine administris posset et novorum fidem in tanta per-
fidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertus-
que agitabat. Neque illi res neque consilium aut quisquam
15 hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mu-
tare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines per-
gere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere,
dubitare virtuti an fide popularium minus crederet: ita quo-
2 cumque intenderat res advorsae erant. Set inter eas moras 20
repente sese Metellus cum exercitu ostendit: Numidae ab
Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium
3 incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu
certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi
fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, 25
hostium paucorum potiti: nam fermae Numidis in omnibus
proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

75 Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis diffidens
cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam
pervenit, in oppidum magnum atque opulentum ubique 30
plerique thesauri filiorumque eius multus pueritiae cultus
2 erat. Quae postquam Metello conperta sunt, quamquam
inter Thalam flumenque proximum in spatio milium quin-
quaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe
patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates 35
3 supervadere ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur
omnia iumenta sarcinis levare iubet, nisi frumento dierum
decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portari:

praeterea conquirat ex agris quam plurimum potest domiti 4
pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, set pleraque lignea,
conlecta ex tuguriis Numidarum: ad hoc finitamis imperat, 5
qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum
5 quisque aquae portaret, diem locumque, ubi praesto fo-
rent, praedicat: ipse ex flumine, quam proximum oppido 6
aquam esse supra diximus, iumenta onerat: eo modo in-
structus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci 7
ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munita-
10 que sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut
ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea connea- 8
tus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova de-
ditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia 9
magis usi, eaque res multum animis eorum addidit: nam
15 rati sese deis immortalibus curae esse. Deinde postero die
contra opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. Oppi- 10
dani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna
atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare:
idem nostri facere. Set rex, nihil iam infectum Metello 76
20 credens, quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, de-
nique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu pro-
fugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
nocte moratus, simulabat sese negoti gratia properare: ce-
25 terum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate pu-
tabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi.
At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum 2
et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia
circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas 3
30 agere, aggerem iacere [et] super aggerem inpositis tur-
ribus opus et administris tutari. Contra haec oppidani fe- 4
stinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum fieri.
Denique Romani, multo ante labore proelisque fatigati, 5
post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo
35 potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ei postquam 6
murum arietibus feriri resque suas afflictas vident, aurum
atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam
conportant: ibi vino et epulis onerati illaque et domum et

semel igni conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

77 Set pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratum neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata nave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae petebant adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quattuor et G. Annius praefectus.

78 Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, in pares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae praevadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum harenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant,

79 Set quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque memorabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem [nos] locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperitabant, Curenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio harenosus, una specie: neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret. Quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adriverant, veriti

ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per indutias sponsonem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Curenenses tardius iere. Id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haut secus atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus harenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque implere solet, ita prospectu inpedito morari iter. Postquam Curenenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle quam victi abire. Set cum Poeni aliam conditionem, tantum modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem conditione sese quem in locum vellent processuros. Philaeni conditione probata seque tamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem adgressus inpellit, uti advorsus Romanos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat foedus et amicitiam petiturum: quam rem opportunissimam incepto bello pauci inpediverant, caeci avaritia, quis omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea Iugurthae filia Boccho nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli, pro opibus

quisque, quam plurimas uxores, denas alii alii plures habent, set reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles sunt.

81 Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione ascendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse: eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubricum imperitandi, quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. Eis atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibique ***** Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Iugurtha ratus aut capta urbe operae precium fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

82 Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haut procul ab Cirta castris munitis reges operitur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere.

2 Interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam: nam consulem factum ante acceperat. Quibus rebus supra bonum aut honestum percussus, neque lacrimas tenere neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia ad censum esse, multi quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis cognitum est illum magis honorem Mari quam iniuria sua excruciatum neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur.

83 Igitur eo dolore inpeditus et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniun-

gentiae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere: non in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere cuiusvis, etiam ignavo, licere, deponi cum victores velint: proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, set Iugurthae fortunarum misereri: si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit: ille probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consensu factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere: dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis dolentia. Interim quae bello opus erant prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos adire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat: ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebei militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia vulgi amissurus. Set ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adrederat. Nam postquam omnibus quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi causa simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi conditionem populi advocavit, deinde hoc modo disseruit:

‘Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus imperium a vobis petere et postquam adepti sunt gerere: primo industrios subplices modicos esse, dein per ignaviam

2 et superbiam aetatem agere. Sēt mihi contra ea videtur:
 nam quo pluris est univorsa res publica quam consulatus
 aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec
 3 peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo benefi-
 cio vostro negoti sustineam. Bellum parare simul et aerario
 parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offendere, domi
 forisque omnia curare, et ea agere inter invidos occursan-
 4 tis factiosos opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii
 si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cogna-
 torum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec
 5 praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas
 necesse est virtute et innocentia tutari: nam alia infirma
 6 sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me con-
 vorsa esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene
 facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum in-
 7 vadiendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, uti neque
 vos capiamini et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pue-
 ritia fui, uti omnis labores et pericula consueta habeam.
 8 Quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta
 9 mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile
 est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese pro-
 bos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis arti-
 bus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit.
 10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem
 nobilitas aegerrime tulit. Quaeso, reputate cum animis
 11 vestris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo
 nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem
 veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi:
 scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, su-
 12 mat aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita plerumque
 evenit, uti quem vos imperare iussistis, is [sibi] impera-
 13 torem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, post-
 quam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum
 militaria praecepta legere coeperint: praeposteri homines:
 nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu
 14 prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia
 me hominem novom. Quae illi audire aut legere solent,
 eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ea

ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta
 14 pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum igna-
 viam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego
 15 naturam unam et communem omnium existumo, set fortis-
 sumum quemque generosissimum. Ac si iam ex patribus
 16 Albini aut Bestiae quaeri possit, mene an illos ex se gigni
 maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam
 optimos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem
 17 maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
 18 Invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae, pe-
 riculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum
 19 homines corrupti superbia ita aetatem agunt quasi vestros
 honores contemnant, ita hos petunt quasi honeste vixerint.
 Ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant,
 20 ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, cum
 21 apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione
 maiores suos extollunt: eorum fortia facta memorando cla-
 riores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita
 22 illorum praeclarius, tanto horum socordia flagitiosior. Et
 23 profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi
 lumen est, neque bona neque mala eorum in occulto pati-
 tur. Huiusce rei ego inopiam fateor, Quirites: verum, id quod
 24 multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc
 videte quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adro-
 25 gant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines
 non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe pe-
 perisse melius est quam acceptam corrupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint,
 26 abunde illis facundiam et compositam orationem fore. Set
 27 in vostro maxumo beneficio cum omnibus locis me vos-
 que male dictis lacerent, non placuit reticere, ne quis mo-
 destiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex animi
 28 mei sententia nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse
 est bene praedicent, falsa vita moresque mei superant. Set
 29 quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum
 honorem et maxumum negotium imposuistis, etiam atque
 etiam reputate, num eorum paenitendum sit. Non possum
 30 fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus ma-

iorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso pectore. Haec sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, set quae egomet meis plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita verba mea: parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. At illa multo optima rei publicae doctus sum: hostem ferire, praesidium agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aestatem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et laborem tolerare. Eis ego praeceptis milites hortabor: nec illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam, laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque cum tute per mollitiam agas, exercitum subplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque talia maiores vestri faciundo seque remque publicam celebrare. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit et omnis honores non ex merito, set quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis relinquere, divitias imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem non relinquere, neque poterant: ea sola neque datur dono neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiant, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris precii cocum quam vilicum habeo. Quae mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi: munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse: arma, non supellectilem decori esse. Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament potent: ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, [in conviviis], dediti ventri et turpissimae parti corporis: sudorem pulverem et alia talia relinquunt nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. Verum non ita est. Nam ubi se [omnibus] flagitiis dedecoravere, turpissimi viri honorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissime luxu-

ria et ignavia, pessumae artes, illis qui coluere eas nihil obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Priusquam omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, inperitiam, [atque] superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens, set mehercule magis strenuus quam felix. Nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. Quam ob rem vos, quibus militaris actas est, admitimini mecum et capessite rem publicam: neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine aut in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus. Quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat. Etenim nemo ignavia immortalis factus est, neque quisquam parens liberis uti aeterni forent optavit, magis uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent: nam strenuis abunde dictum puto.

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebei animos adrectos videt, prope conmeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, set uti cuiusque libido erat, capite census plerosque. Id factum alii inopia honorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum precio honesta videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero decretum erat in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato: nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

- 87 Set consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, armis libertatem, patriam parentisque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis facta.
- 4 At reges, ubi de adventu Mari cognovere, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti mox effusos hostis invadi posse: Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius licentiusque futuros.
- 88 Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissimis animis accipitur, plebi patribusque, postquam invidia deceserat, iuxta carus.
- 2 Set Marius inpigre prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat, ipsumque regem haut procul ab oppido Cirta armis exuerat.
- 4 Quae postquam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et adversum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam: ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est. Set consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Set ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi tempus visum est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libus memorabatur. Eius cives apud Iugurtham immunes, levi imperio et ob ea fidelissimi habebantur, muniti adversum hostis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido pro- pinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum inopia cibi acrior, ad hoc [natura serpentium, ipsa pernitiosa] siti magis quam alia re adcenditur. Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haut dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, qua procul a mari incultius agebatur, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque salem neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus illis adversus famem atque sitim, non lubricum neque luxuriae erat. Igitur consul omnibus exploratis, credo deis fretus, — nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student et quodcumque natum fuerat iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate: nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit. A Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et conneatum locaverat, ire iubet, dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occultato pergit ad flumen Tanain. Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item turmas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent curabat: simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus parare, quae mox usu forent: denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. Ibi castris

levi munimento positis milites cibum capere atque uti simul cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omnibus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. Dein postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam itinere facto consedit: idem proxima facit: dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum milium intervallo, ibique quam occultissime potest cum omnibus copiis operitur. Set ubi dies coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet: deinde ipse intentus prope sequi neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate coegere uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti, alii omnes vaenum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admissum, set quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum, [ante] neque beneficio neque metu coercitum.

92 Postquam tantam rem Marius sine ullo suorū incommodo fecit, magnus et clarus antea, maior atque clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio habiti simul et locupletes, ad caelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere, postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi.

3 Set consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, *deserta* propter Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem adgreditur, non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haut secus difficilem.

5 Namque haut longe a flumine Muluccha, quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in inmensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis

a natura velut opere atque consulto praeceps. Quem lo-6 cum Marius, quod ibi regis thensauri erant, summa vi capere intendit. Set ea res forte quam consilio melius gesta. 7 Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquae, aggeribus turribusque [et aliis machinationibus] locus inportunus, iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur: nam cum eae paulo processerant, igni aut lapidibus conrumpebantur: milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri. At Marius multis diebus et laboribus consumptis anxius trahere cum animo suo, ommitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam operiretur, quae saepe prospere usus fuerat. Quae cum multos dies nec-2 tisque aestuans agitare, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus haut procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas: quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio le-3 gundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido difficilia faciendi animum vortit. Et forte in eo loco grandis 4 ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere uti escenderat, 5 set temptans omnia et circumspiciens. Itaque Marium prope adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum temptet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex praesentibus misit: quorum uti cuiusque ingenium erat, 6 ita rem difficilem aut facilem nuntiavere: consulis animus tamen paulum adrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissimos delegit, et cum eis, praesidio qui forent, * * * * * quattuor

centuriones, omnisque Liguri parere iubet, et ei negotio
 94 proximum diem constituit. Set ubi ex praecepto tempus
 visum, paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. Ce-
 terum illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce, arma
 ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti
 prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga
 gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gra-
 2 tia simul et obfensa quo levius streperent. Igitur praegre-
 diens Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant la-
 queis vincebat, quibus adlevati milites facilius escenderent, 10
 interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paulo
 asperior adscensus erat, singulos prae se inermos mittere,
 deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu vide-
 bantur, potissimum temptare, ac saepius eadem adscendens
 descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam 15
 3 addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum
 perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicut aliis
 diebus, adversum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis
 quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto die intentos
 proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et 20
 ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et
 simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus
 4 terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum sub-
 vorsis, item incensis non castelli moenibus sese tutabantur,
 set pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis 25
 ac Mario vaecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae
 5 servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim om-
 nibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utrim-
 que vi pro gloria atque imperio his, illis pro salutē certanti-
 bus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et 30
 pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque
 muro proximus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
 6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac
 plerosque tantum modo sauciare, dein super occisorum
 corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, ne- 35
 7 que quemquam omnium praeda morari. Sic forte conrecta
 Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.
 95 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum

magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis
 cogeret Romae relictus erat. Set quoniam nos tanti viri 2
 res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque
 eius paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi
 5 sumus et L. Sisenna, optume et diligentissime omnium
 qui eas res dixere persecutus, parum mihi libero ore locu-
 tus videtur.

Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam 3
 prope extincta maiorum ignavia, litteris Graecis et La-
 10 tinis iuxta atque doctissimi eruditus, animo ingenti: cupi-
 dus voluptatum, set gloriae cupidior, otio luxurioso esse,
 tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod
 de uxore potuit honestius consuli: facundus callidus et
 amicitia facilis, ad simulanda ac dissimulanda negotia alti-
 15 tudo ingeni incredibilis: multarum rerum ac maxime pecu-
 niae largitor. Atque illi, felicissimo omnium ante civilem 4
 victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multi-
 que dubitare fortior an felicior esset: nam postea quae
 fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.
 20 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Afri- 96
 cam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea
 et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempesta-
 tibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare: multis 2
 rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere,
 25 set ea properantius quam aes mutuuum reddere, ipse ab
 nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi
 deberent: ioca atque seria cum humillimis agere: in ope- 3
 ribus, in agmine atque ad vigiliis multus adesse, neque
 interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam
 30 boni famam laedere: tantum modo neque consilio neque
 manu priorem alium pati, plerosque antevenire. Quibus 4
 rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos 97
 munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat,
 35 ad Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam co-
 pias adduceret: proeli faciendi tempus adesse. Quem ubi 2
 cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes tra-
 here, rursus, uti antea, proximos eius donis corrupit,

ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum compositum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham adcedit.

3 Ita amborum exercitu coniuncto Marius, iam in hiberna proficiscentem, vix decuma parte die relicua invadunt, rati noctem quae iam aderat et victis sibi munimento fore et si vicissent nullo impedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui aut sarcinas conligere, denique ante quam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, set ceteratim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incur-
15 runt: qui omnes trepidi improviso metu ac tamen virtutis memores aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites peditesque permixti caedere alii, alii
20 obruncari, multi contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo circumveniri: neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et undique circumfusi erant: denique Romani veteres novique [et ob ea scientes belli], si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere atque ita
25 ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant. Neque in eo tam aspero negotio Marius ter-
98 ritus aut magis quam antea demisso animo fuit, set cum turma sua, quam ex fortissimis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis
2 omnibus non poterat. Iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant,
3 noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat. alter usui

opportunos, quia magna parte editus et praecipuus pauca munimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum
4 equitibus noctem agitare iubet: ipse paulatim dispersos milites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit,
5 dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, set utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. Dein crebris ignibus factis plerum-
6 que noctis barbari more suo laetari exultare, strepere
10 vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Set ea cuncta Romanis ex tenebris et edi-
7 toribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam
99 maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per
15 vigiliis solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis de improviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul
omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili
2 sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere, neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita
3 cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instantibus, tumultu formidine quasi vaecordia ceperat. Denique
omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta,
25 pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. Nam somno et metu insolito impedita fuga.

Dein Marius uti coeperat, in hiberna ***** propter
100 ter conneatum in oppidis maritimis agere decreverat. Neque tamen victoria socors aut insolens factus, set pariter
30 atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat: perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul quasi nullo inposito omnia providere, apud omnes adesse, laudare et increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites
4 cogeat: neque secus atque iter facere, castra munire. ex-

cubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites ex auxiliariis mittere, praeterea alios super vallum [in munimentis] locare, vigilias ipse circumire, non tam diffidentia futura quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius illoque aliisque temporibus [Iugurthini belli] pudore magis quam malo exercitum coërcerat: quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi tamen res publica pariter ac saevissimo imperio bene atque decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haut longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur. Set quia divorsi redeuntibus ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine conmutato adversum omnia paratus ibidem operitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aequè aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus suos turmatim et quam maxime confertis equis ipse alii- que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et si qui in manus venerant obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis erat. Dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convertit: ibi Latine, nam apud Numantiam loqui didicerat, exclamat nostros frustra pugnare: paulo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso pedite nostro cruentaverat.

7 Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in percussos Romanos acrius incedere. Jamque paulum a fuga aberant, cum Sulla profligatis eis, quos adversum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchas statim avortitur.

At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit circumventus ab equitibus, dextra sinistra omnibus occisis solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi fugere, occidi capi: equi atque viri adflicti, ac multi vulneribus acceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti modo ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haut dubie iam victor pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se et de populi Romani commodo cum eis disserere. Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut avorsum flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem virum dei monuere uti aliquando pacem quam bellum males neu te optimum cum pessimo omnium Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum sceleratissimum persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio imperi melius visum amicos quam servos quaerere: tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla oportunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si prope adessemus, dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpressus es. Set quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram

te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti
10 coepisti perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius
11 errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum de-
mitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse:
nam bello quid valeat tute scis.

12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro
delicto suo verba facit: se non hostili animo, set regnum
13 tutantem arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iu-
gurtham expulerit, iure belli suam factam: eam vastari a
14 Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam lega-
tis repulsum ab amicitia: ceterum vetera ommittere, ac tum,
15 si per Marium liceret, legatos ad senatum missuros. Dein
copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha
cognita legatione Sullae et Manli, metuens id quod para-
batur, donis conruperat.

103 Marius interea exercitu in hibernaculis composito cum
expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca
sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis
praesidium inposuerat.

2 Tum rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duo-
bus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos
incompactos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessa-
riorum quinque delegit, quorum et fides cognita et inge-
3 nia validissima erant: eos ad Marium ac deinde, si pla-
ceat, Romam legatos ire iubet: agendarum rerum et quo-
cumque modo belli componendi licentiam [illis] permittit.
4 Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde
in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique pa-
vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in ex-
5 peditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille
non pro vanis hostibus, uti meriti erant, set accurate ac
liberaliter habuit: qua re barbari et famam avaritiae Ro-
manorum falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum
6 rati. Nam etiamtum largitio multis ignorata erat: muni-
ficus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona omnia in be-
7 nignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi pa-
tefaciunt: simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi
adsit: copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae

aut utilia aut benivolentiae esse credebant, oratione extol-
lunt: dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Ma-
rium, item apud senatum verba facerent, circiter dies qua-
draginta ibidem operiuntur.

5 Marius ubi infecto quod intenderat negotio Cirtam re-104
diit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et
Sullam ad Uticam venire iubet, item L. Bellenum praeto-
rem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibus-
cum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas Romam 2
eundi fit ab consule, interea induciae postulabantur. Ea
Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, sci-
licet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobiles in
advorsa semper mutantur. Ceterum Mauri inpetratis om- 3
nibus tres Romam profecti sunt cum Gn. Octavio Rusone,
15 qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad re-
gem redeunt. Ex eis Bocchus cum cetera, tum maxime
benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romaeque 4
legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere
lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc
20 modo respondetur: 'Senatus et populus Romanus benefici et
iniuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pae-
nitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum
meruerit.'

Quibus rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario pe-105
tiverat, uti ad se mitteret Sullam, cuius arbitratu de com-
munibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio 2
equitum atque [peditum, item] funditorum Balearium: pra-
eterea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus ar-
mis, itineris properandi caussa, neque eis secus atque aliis
30 armis adversus tela hostium [quod ea levia sunt] muniti.
Set in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente 3
in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese
ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omni-
bus et numerum vero ampliorem et hostilem metum efficie-
25 bant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare 4
intendere: timor aliquantus, set spes amplior, quippe victo-
ribus et adversus eos quos saepe vicerant. Interim equites 5
exploratum praemissi rem, uti erat, quietam nuntiant. Volux 106

adveniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho
 obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et
 2 proximum diem sine metu coniuncti eunt. Post ubi castra
 locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pa-
 3 vens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus co-
 gnitum, Iugurtham haut procul abesse: simul uti noctu
 4 clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo
 feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere: vir-
 tuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset,
 mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga
 10 incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae par-
 4 ceret. Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficisceren-
 tur, consilium adprobat, ac statim milites coenatos esse
 in castris ignisque quam creberrimos fieri, dein prima vi-
 5 gilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis
 15 omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum
 equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium in-
 6 tervallo ante eos' consedissee. Quod postquam auditum esse,
 tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos
 a Voluce et insidiis circumventos, ac fuere, qui dicerent
 20 manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum
 107 relinquendum. At Sulla, quamquam eadem existimabat,
 tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur uti for-
 tem animum gererent: saepe antea paucis strennis advor-
 sum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio
 25 minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam de-
 cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium
 petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad hos-
 2 stis vortere. Dein Volucem, quoniam hostilia faceret,
 Iovem maxumum obtestatus ut sceleris atque perfidiae Boc-
 30 chi testis adesset, ex castris abire iubet. Ille lacrumans
 orare ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate
 Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset:
 4 ceterum quoniam neque ingentem multitudinem haberet et
 spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum
 5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: qua re
 optimum factu videri, per media eius castra palam trans-
 ire: sese vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum

cum Sulla iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata, ac
 6 statim profecti, quia de improvise acciderant, dubio atque
 haesitante Iugurtha incolumes transeunt. Deinde paucis die-
 7 bus quo ire intenderant perventum est.

5 Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, mul-
 tum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, post-
 quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specula-
 tum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugrae filius,
 ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar [nam
 10 pater eius ex concubina ortus erat], Mauro ob ingeni multa
 bona carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse Ro-
 2 manis multis ante tempestatibus expertus, ilico ad Sullam
 nuntiatum mittit, paratum sese facere quae populus Roma-
 nus vellet: conloquio diem locum tempus ipse delegeret:
 15 consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Iugur-
 thae legatum pertimesceret, ***** quo res communis li-
 centius gereretur: nam ab insidiis eius aliter cavere nequi-
 visse. Set ego conperior Bocchum magis Punica fide quam
 3 ob ea quae praedicabat simul Romanum et Numidam spe-
 20 pacis adinuisse, multumque cum animo suo volvere soli-
 tum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidi-
 nem adversum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla
 109 respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte,
 aut nullo aut quam paucissimis praesentibus: simul edocet
 25 quae sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, con-
 2 gressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo,
 pacem an bellum agiturus foret. Tum rex, uti praecep-
 3 tum fuerat, post diem decimum redire iubet: ac nihil etiam-
 tum decrevisse, set illo die responsurum. Deinde ambo in
 4 80 sua castra digressi sunt. Set ubi plerumque noctis processit,
 Sulla a Boccho occulte accersitur: ab utroque tantum modo
 fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius,
 sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit:
 Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in
 110 35 hac terra et omnium quos novi privato homini gratiam de-
 berem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis oran-
 tibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id in-
 3 minutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi

eguisse aliquando tuae amicitiae, qua apud animum meum
 4 nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma viros pecu-
 niam, postremo quicquid animo lubet, sume utere, et quoad
 vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris: semper
 apud me integra erit: denique nihil me sciente frustra voles. 5
 Nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci
 6 minus flagitiosum est. Ceterum de re publica vostra, cuius
 curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo
 Romano neque feci, neque factum umquam volui: at finis
 7 meos advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto, 10
 quando vobis ita placet: gerite, quoad voltis, cum Iugurtha bel-
 lum. Ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit,
 8 non egrediar, neque [id] intrare Iugurtham sinam. Praeterea si
 quid meque vobisque dignum petiveris, haut repulsus abibis.
 111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et com- 15
 munibus rebus multis disseruit: denique regi patefecit: quod
 polliceretur, senatum et populum Romanum, quoniam armis
 amplius valuissent, non in gratiam habituros: faciundum
 esse aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videretur:
 id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthae 20
 haberet: quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum
 deberetur: amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam
 2 nunc peteret, ultro tunc adventuram. Rex primo negitare:
 cognitionem, adfinitatem, praeterea foedus intervenisse:
 ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos 25
 avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invidiosi erant.
 3 Denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia
 se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem,
 cuius Numida defessus bello avidissimus erat, quae utilia
 visa constituunt. Ita composito dolo digrediuntur. 30
 112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, ad-
 pellat dicitque: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse
 conditionibus bellum poni: quam ob rem regis sui senten-
 4 tiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae proficiscitur,
 deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post 35
 diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat: Iugurtham cupere
 omnia, quae imperarentur, facere, set Mario parum con-
 fidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem con-

ventam frustra fuisse: ceterum Bocchus si ambobus con- 3
 sultum et ratam pacem vellet, daret operam ut una ab
 omnibus quasi de pace in colloquium veniretur, ibique sibi
 Sullam traderet: cum talem virum in potestatem habuisset.
 5 tum fore uti iussu [senatus aut] populi [Romani] foedus
 fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia set ob rem
 publicam in hostium potestate, relictum iri.

Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit: 113
 ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. Set
 10 plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles,
 saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco consti- 2
 tuto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sul-
 lam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benigne ha-
 bere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti ac spei bo-
 15 nae pleni esse. Set nocte ea, quae proxima fuit ante diem 3
 colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim in-
 mutata voluntate remotis dicitur secum ipse multum agi-
 tavisse, vultu et oculis pariter atque animo varius [quae
 scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse]. Tamen 4
 20 postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numi-
 dae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nuntia- 5
 tum est Iugurtham haut procul abesse, cum paucis amicis et
 quaestore nostro quasi obviis honoris causa procedit in
 tumulum facillum visu insidiantibus. Eodem Numida 6
 25 cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
 cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis inva-
 ditur. Ceteri obruncati: Iugurtha Sullae vincetus traditur 7
 et ab eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
 50 Q. Caepione et G. Manlio male pugnatum: quo metu Italia
 omnis contremuit. Illimque usque ad nostram memoriam 2
 Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
 cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Set post- 3
 quam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam
 35 vincetum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus
 est et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Ianuariis
 magna gloria consul triumphavit. Et ea tempestate spes at- 4
 que opes civitatis in illo sitae.

ORATIONES ET EPISTULAE

EX

HISTORIIS EXCERPTAE.

*M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio
contra Sullam.*

1 Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maximi et clari estis, plurimum timoris
mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae
ipsi nefanda existumatis, ea parum credundo de aliis cir-
cumveniamini, — praesertim cum illi spes omnis in sce- 5
lere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam
si peior atque instabilior metu vostro fuerit, quo captis
libertatis curam miseria eximat — aut, si provideritis, in
2 vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. Satel-
lites quidem eius, homines maximi nominis, optimis ma- 10
iorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in-
vos servitium suum mercedem dant et utrumque per in-
3 iuriam malunt quam optimo iure liberi agere: praeclara
Brutorum atque Aemiliorum et Lutatorum proles, geniti
4 ad ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda. Nam 15
quid a Pyrrho Hannibale, Philippoque et Antiocho defen-
sum est aliud quam libertas et suae cuique sedes, neu cui
5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Romulus
quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli 20
consumpserat, satiat, set tum crudelior, cum plerosque
6 secundae res in miserationem ex ira vortunt. Quin solus
omnium post memoriam humani generis subplicita in post
futuros composuit, quis prius iniuria quam vita certa esset:

pravissimeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit,
dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate ter-
remini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia 7
5 vostra penes illos sint: non prolatandum neque votis pa-
randa auxilia: nisi forte speratis taedium iam aut pudorem
tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occupata pericu-
losius dimissurum. At ille eo processit, ut nihil gloriosum 8
nisi tutum et omnia retinendae dominationis honesta ex-
10 istumet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae 9
multi probi potius quam laborem cum honoribus capes-
sebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut im-
10 peritandum, habendus metus est aut faciendus, Quirites.
Nam quid ultra? quaeve humana superant aut divina in- 11
15 polluta sunt? Populus Romanus, paulo ante gentium mo-
derator, exutus imperio gloria iure, agitandi inops despe-
ctusque ne servilia quidem alimenta relicua habet. Socio- 12
rum et Lati magna vis civitate pro multis et egregiis
factis a vobis data per unum prohibentur, et plebei in-
20 noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, merce-
dem scelerum. Leges iudicia aerarium, provinciae reges 13
penes unum, denique necis civium et vitae licentia. Simul 14
humanas hostias vidistis et sepulera infecta sanguine civili.
Estne viris relicui aliud quam solvere iniuriam aut mori 15
25 per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem na-
tura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam extremam
necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat.
Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum 16
queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. Scilicet 17
30 quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vet-
tius Picens et scriba Cornelius aliena bene parta prodege-
rint: nisi adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum
ob divitias, cruciatus virorum illustrium, vastam urbem
fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cimbri-
35 cam praedam vaenum aut dono datam. At obiectat mihi 18
possessiones ex bonis proscriptorum: quod quidem scelerum
illius vel maximum est, non me neque quemquam
omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atqui illa,

quae tum formidine mercatus sum, precio soluto iure dominus, tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex
 19 civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.

20 Neque iam quid existumetis de illo, set quantum audeatis vereor: ne alius alium principem expectantes ante capiamini — non opibus eius, quae futiles et corruptae sunt, set vostra socordia, quam captum ire licet et
 21 quam audeas tam videri felicem. Nam praeter satellites conmaculatos quis eadem volt, aut quis non omnia mutata praeter victorem? Scilicet milites, quorum sanguine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt. An quibus praelatus in magistratibus capiendis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et labores nihil praeter tyrannum quae-
 23 situm est. Nisi forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt, per arma conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque
 24 invidiam suam, praemia penes paucos intellexerint. Qua re igitur tanto agmine atque animis incedit? Quia secundae res mire sunt vitiis optentui: quibus labefactis quam formidatus est tam contemnetur: nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et paricidio suo nomina indidit: neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat
 25 expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissima, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. Quae si vobis pax et composita intelleguntur, maxuma turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnite legibus inpositis, accipite otium cum servitio, et tradite exemplum posteris ad rem publicam suimet sanguinis
 26 mercede circumveniundam. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, digni-

tati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis M. Aemilium consulem duce et auctorem sequimini ad recipiendam libertatem.

Oratio Philippi in sententia.

Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quietam esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse. Set contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab eis quos prohibere magis decebat, postremo quae pessimi et stultissimi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum atque arma, quamquam vobis invisae, tamen quia Lepido placent, sumunda sunt: nisi forte cui pacem praestare et bellum pati consilium est. Pro dei boni, qui hanc urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit deliberrari non potest, exercitum obprimundae libertatis habet et se e contempto metuendum effecit: vos mussantes et retractantes verbis et vatum carminibus pacem optatis magis quam defenditis neque intellegitis mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure, quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob bene facta cepisset, cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos, pacem concordiam et alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. Immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco aestumantur, quippe metu pacem repentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, cum Etruriam con- iurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiamtum Lepidum progressum aiebant, cum privata arma obprimundae libertatis cepisset:

- sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo consilium publi-
 7 cum conruperunt. At tum erat Lepidus latro cum caloni-
 bus et paucis sicariis, quorum nemo *non* diurna mercede
 vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio non
 8 empto set dato a vobis, cum legatis adhuc iure parenti-
 bus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum con-
 corruptissimi, flagrantis inopia et cupidinibus, scelerum con-
 scientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace
 turbae sunt: ei tumultum ex tumultu, bellum ex bello se-
 runt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasippi-
 9 que, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria atque omnes
 reliquiae belli adrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithri-
 dates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sus-
 tentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum
 ducem nihil abest ad subvortundum imperium. 15
- 9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut
 animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi rabi-
 em ad integros contactu procedere. Nam ubi malos praemi-
 10 nia secuntur, haut facile quisquam gratuito bonus est.
 An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque 20
 flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo
 agitatur statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia,
 quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro
 sua aut quorum simulat iniuria, set legum ac libertatis
 11 subvortundae. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et 25
 nozarum metu, expers consili, inquires, haec atque illa
 temptans, metuit otium odit bellum, luxu atque licentia
 carendum videt — atque interim abutitur vostra socordia.
 12 Neque mihi satis consili est, metum an ignaviam an de-
 mentiam eam adpellem: qui videmini intuentes tanta mala 30
 quasi fulmen optare se quisque ne adtingat, set prohibere ne
 conari quidem. Et quaeso considerate, quam convorsa
 rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia
 palam instruebantur et eo boni malos facile anteibant:
 nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur 35
 occulte: quibus illa placent in armis sunt, vos in metu.
 14 Quid expectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere.
 An Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua

cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi cum ipse
 armis cogat, civitatem confirmari quibus ademptam negat,
 concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui ex
 qua omnes discordiae adcensae. Pessume omnium atque 15
 5 impudentissime, tibine egestas civium et luctus curae sunt?
 cui nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam.
 Alterum consulatum petis quasi primum reddideris, bello
 concordiam quaeris quo parta disturbatur, nostri proditor,
 istis infidus, hostis omnium honorum. Ut te neque homi-
 10 num neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio
 violasti! Qui quando talis es, maneat in sententia et reti- 16
 neas arma te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquires
 ipse, nos in sollicitudine adtineas. Neque te provinciae,
 neque leges, neque dei penates civem patiuntur. Perge
 15 qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando 17
 rem publicam intutam patiemini et verbis arma tempta-
 bitis? Dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et
 privatim extortae, praesidia deducta atque imposita: ex lu-
 20 bidine leges imperantur, cum interim vos legatos et de-
 creta paratis. Quanto mehercules avidius pacem petieritis,
 tanto bellum acrius erit, cum intellet se metu magis
 quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et cae- 18
 dem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos
 25 retinet, quae victis toleranda sunt, ea cum facere possitis
 patiamini potius censet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab
 illo bellum suadet. Haec si placent, si tanta torpedo ani- 19
 mos obrepsit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem
 reditu decus ordinis huius interit, nihilo minus vos atque
 30 coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus de-
 cretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rem pu- 20
 blicam frustra curant. Agite, ut lubet! parate vobis Ce-
 thegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et in-
 cendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis
 35 manus armare. Sin libertas et augete ingenium viris fortibus.
 Adest novos exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, 21
 nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequi-

tur: iam illa, quae socordia vostra conlecta sunt, dilabentur.

22 Qua re ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, 5 uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris quibus imperium est urbi praesidio sint, operamque dent ne quid res publica detrimenti capiat.

Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum. 10

1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa adversa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit, neque decretis labos: malae secundaeque 15 res opes, non ingenium mihi mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, cui misero acta iam aetate ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam si paricida vestri sum et bis genitus hic deos penatis meos 20 patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin omnia memorata apud inferos subplicita scelere meo vici.

4 A prima adulescentia in ore vestro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia 25 voluere, usi sunt: neque ego callidam facundiam neque ingenium ad male faciendum exercui: avidissimus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica suscepi: quis victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque 30 penatis cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. 35

6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellicae impedimentissima re publica. Namque imperatores Hispaniae stipendium milites, arma frumentum poscunt: et id res cogit.

quoniam defectione sociorum et Sertori per montis fuga 7 neque manu certare possunt neque utilia parare. Exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur, Macedonia plena hostium est, nec minus Italiae maritima et 5 provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conneatus tuebatur, minore quam antea navigamus. Haec si dolo 8 aut socordia nostra contracta sunt, agite ut monet ira, subplicitum sumite: sin fortuna communis asperior est, quare indigna vobis nobisque et re publica incipitis? 10

Atque ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur: neque mox senio corporis honestius quam pro vestra salute finem vitae fecerim. Adsum enim Gaius Cotta consul: facio quod 10 saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me pro re publica. Quam deinde cui mandetis circumspicite: nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae et maris et belli ab aliis acti ratio reddenda aut turpiter moriendum sit. Tantum modo in animis habetote non 12 me ob scelus aut avaritiam caesum, set volentem pro maxumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, 13 et gloriam maiorum, tolerate adversa, et consulite rei publicae. Multa cura summo imperio inest, multi ingentes 14 labores. Quos nequiquam abnuitis, et pacis opulentiam quaeritis, cum omnes provinciae regna maria terraeque 25 aspera aut fessa bellis sint.

Epistula Gn. Pompei ad senatum.

30 Si adversus vos patriamque et deos penatis tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis quam adhuc agitis, patres conscripti: quem contra aetatem proiectum 35 ad bellum saevissimum cum exercitu optime merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, confecistis. Haecine spe populus Romanus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus et totiens ob 2

rem publicam fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque legatos omnis opes et spes ~~privatas meas~~ consumpsi, cum interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est. Per deos immortalis, utrum censetis me vicem aerari praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio quam consilio profectum: quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto diebus quadraginta exercitum paravi, hostisque in cervicibus iam Italiae agentis ab Alpibus in Hispaniam submovi. Per eas iter aliud atque Hannibal, nobis opportunius, patefecit. Recepi Galliam Pyrenaeum, Iacetaniam Indigetis, et primum inpetum Sertori victoris novis militibus et multo paucioribus sustinui. Hiememque castris inter saevissimos hostis, non per oppida neque ex ambitione mea ~~egi~~. Quid ~~deinde~~ proelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem? quando res plus valet quam verba. Castra hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium G. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est: namque stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, qua non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus praeter maritimas civitates, ultro nobis sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumpsi. Relicui vos nisi subvenitis, invito et praedicente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.

Oratio Macri trib. pleb. ad pleb.

(H. III 61).

1 Si Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium

interesset, multis mihi disserendum fuit, docendique quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices paravisset omnis iuris sui tribunos plebei: nunc hortari modo relicum est et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus inpotens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam, quantoque tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes.

Set praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunctam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis ***** in vos convertere meliusque habent mercede delinquere quam gratis recte facere. Itaque omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui per militare nomen aerarium exercitus, regna provincias occupavere et arcem habent ex spoliis vestris: cum interim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruedosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere: nisi quia vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: at mox, si vestra receperitis, ad vos plerique. Raris enim animus est ad ea, quae iacent, defendunda: ceteri validiorum sunt. An dubium habetis, num obficere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos socordisque pertimuerit? Nisi forte G. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit. Scilicet quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere quam vos iniuriae pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et Mamerco consulibus: dein G. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quintium, vidistis: quantae denique nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto in cassum

agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta alia, set certatum utrimque de dominatione in vos 12 sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere: permansit una res modo, quae utrimque quaesita est et erepta in posterum, vis tribunicia, telum a 13 maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quaesoque ut animum advortatis, neu nomina rerum ad ignaviam mutantas otium pro servitio adpelletis. Quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio: 10 fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortere et nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

14 Quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit. Primum omnium amittendum morem hunc quem agitis, impigrae 15 linguae, animi ignavi, non ultra contionis locum memores libertatis. Deinde — ne vos ad virilia illa vocem, quod tribunos plebei modo, *tum* patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vestri paravere — cum vis omnis, Quirites, in vobis sit et quae 20 iussi nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, ultroque 17 licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis: neque discordias, ut illi criminantur, set earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius 18 sanguinem vostrum praebeat censebo. Gerant habeantque suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus 19 est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva

res et ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur: qua 20 tamen quamvis ampla, quoniam serviti pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro iniuriae gratiam debere? Cavendus dolus est. Namque alio 21 modo neque valent in univorsos, neque conabuntur. Itaque simul comparant delinimenta et differunt vos in adventum Gn. Pompei: quem ipsum, ubi pertimere sublatum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque 23 eos pudet, vindices uti se ferunt libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem volentibus vobis esse, quam illis dominationis socium, auctoremque in primis fore tribuniciae potestatis *restituendae*. Verum, 24 Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est: neque enim igno- 25 rantia res claudit. Verum occupavit nescio quae vos torpedo, 26 qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc: munera ditium dominorum. Atqui haec eadem non sunt agrestibus, 27 set caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies 28 magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint quam vos repetiveritis libertatem.

Epistula Mithridatis.

(H. IV 61.)

Rex Mithridates regi Arsaci salutem.

Omnes qui secundis rebus suis ad belli societatem 1 orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere, 2 dein quod quaesitur satisne pium tutum gloriosum an indecorum sit. Tibi perpetua pace frui licet, egregia fama, 2 si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni et scelestissimi, neque petere audeam societatem et frustra

3 mala mea cum bonis tuis misceri sperem. Atque ea, quae
 te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
 et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
 4 maxime hortabuntur. Ille enim obnoxius qualem tu voles
 societatem accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis, 5
 usum dedit bene suadendi et, quod florentibus optabile
 est, ego non validissimus praebeo exemplum, quo rectius
 tua conponas.

5 Namque Romanis cum nationibus populis regibus cun-
 ctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda 10
 imperi et divitiarum. Qua primo cum rege Macedonum
 Philippo bellum sumpsere, dum a Carthaginiensibus pre-
 6 mebantur amicitiam simulantes. Ei subvenientem Antiochum
 concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Phi-
 lippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus 15
 7 talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium,
 post multa et varia certamina apud Samothracas deos acce-
 ptum in fidem, callidi et repertoires perfidiae, quia pacto
 8 vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius ami-
 citiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis 20
 mercedem, post, habitum custodiae agri captivi, sumpti-
 bus et contumeliis ex rege miserum servorum effecere,
 simulatoque in pio testamento filium eius Aristonicum, quia
 patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum
 9 duxere: Asia ab ipsis obsessa est. Postremo Bithyniam 25
 Nicomede mortuo diripere, cum filius Nysa, quam regi-
 nam adpellaverat, genitus haut dubie esset. Nam quid ego
 10 me adpellem? quem diunctum undique regnis et tetrar-
 chiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque ser-
 vitorum esse, per Nicomedem bello laccessiverunt, sceleris 30
 eorum haut ignarum et ea, quae accidere, testatum antea
 Cretensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem
 11 Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia
 expuli Asiamque, spoliū regis Antiochi, recepi et Grae-
 12 ciae dempsi grave servitium. Incepta mea postremis ser- 35
 vorum Archelaus exercitu prodito impedivit: illique, quos
 ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent,
 armis abstinuit, acerbissimas poenas solvunt, Ptolemaeus

precio in dies bellum prolatans, Cretenses inpugnati semel
 iam neque finem nisi excidio habituri. Equidem cum mihi 13
 ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem
 datam intellegerem, abnuente Tigraue, qui mea dicta sero
 5 probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus
 tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem,
 apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcerrima.
 Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti 14
 frumentum defuit nullo circum adnitente: simul hiems
 10 mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi conatus in
 patrium regnum naufragiis apud Parium et apud Hera-
 cleam militum optimos cum classibus amisi. Restituto 15
 deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque
 Lucillum proeliis inopia rursus ambos incessit. Illi sube-
 15 rat regnum Ariobarzani bello intactum: ego vastis circum
 omnibus locis in Armeniam concessi: secutique Romani,
 non me set morem suum omnia regna subvortundi, quia
 multitudinem artis locis pugna prohibere, imprudentiam
 Tigranis pro victoria ostentant.

20 Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum firmio- 16
 rem te ad resistendum an finem belli futurum putes?
 Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri
 esse: et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam
 peteris. Ceterum consilium est, Tigranis regno integro,
 25 meis militibus belli prudentibus, procul ab domo [parvo
 labore] per nostra corpora bellum conficere, quo neque
 vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras 17
 Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Ocea-
 nus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a prin-
 30 cipio nisi vi partum habere, domum coniuges, agros
 imperium? convenas olim sine patria parentibus, pesti
 conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque
 divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta sitos,
 inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva
 35 et maxime regna hostilia ducant? Namque pauci liber- 18
 tatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti
 sumus aemuli et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, 19
 cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis inclu-

tis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea
 20 bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acer-
 rima in eos, quibus victis spolia maxima sunt: audendo
 21 et fallendo et bella ex bellis serundo magni facti. Per
 hunc morem extinguunt omnia aut occidunt: quod haut
 difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgre-
 dimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut
 22 nostris vitis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur:
 auxilio profectum magnis regibus latrones gentium ob-
 23 pressisse. Quod uti facias moneo hortorque, neu malis
 pernicie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

INDEX NOMINVM.

- Aborigines C. 6, 1.
 Adherbal I. 5. 10. 11. 13. 14. 15.
 16. 20. 21. 22. 23. 24. 26.
 Aegyptus I. 19, 3.
 Aemilia gens, or. Ph. 6. Aemilio-
 rum proles or. Lep. 3. — M. Aem-
 ilius Lepidus cos. 79. or. Lep.
 27. or. Phil. 2. 3. 6. 7. 13. 18.
 19. 21. — Mamercus Aemilius
 Lepidus Livianus or. Maer. 10.
 — M. Aemilius Lepidus C. 18, 2.
 — L. Aemilius Paulus C. 31, 4.
 — M. Aemilius Scaurus I. 15.
 25. 28—30. 40.
 Aeneas C. 6, 1.
 Aethiopes I. 19, 6.
 Afri I. 18.
 Africa I. 5, 4. 13, 1. 14, 10. 17, 1. 3.
 7. 18, 1. 4. 12. 19, 3. 8. 20, 1.
 21, 4. 22, 1. 23, 1. 25, 1. 4. 28,
 6. 30, 1. 36, 1. 39, 4. 44, 1. 66,
 3. 78, 2. 79, 2. 86, 4. 89, 7. 96,
 1. 97, 2. 104, 3.
 Africum mare I. 18, 9.
 Albinus v. Postumii.
 Allobroges C. 40 et 41. 44 et 45.
 50, 1. 52, 36.
 Annii. G. A. I. 77, 4. — L. A. I.
 37, 2. — Q. A. C. 17, 3. 50, 4.
 Antiochus or. Lep. 4. ep. Mithr.
 6. 8. 11.
 G. Antonius C. 21, 3. 24, 2. 26, 1.
 4. 36, 3. 57, 4. 59, 4.
 Appius v. Claudius.
 L. Appuleius Saturninus or. Ph. 7.
 Apulia C. 27, 1. 30, 3. 42, 1. 46, 3.
 Archelaus ep. Mithr. 12.
 Ariobarzanes ep. Mithr. 15.
 Aristonicus ep. Mithr. 8.
 Armenia ep. Mithr. 15. 21
 Armenii I. 18, 4. 9.
 Arpinum I. 63, 3.
 Arretinus ager. C. 36, 1.
 Arsaces ep. Mithr. 1.
 Asia C. 2, 2. 11, 5. I. 17, 3. or.
 Cott. 7. ep. Mithr. 6. 8. 11.
 Aspar I. 108, 1. 109, 1. 112, 1.
 Athenienses C. 2, 2. 8, 2. 51, 28.
 Aurelia Orestilla C. 15, 2. 3. 35.
 2. 6.
 Aurelii. G. Cotta or. Cott. 9. or.
 Maer. 8. L. Cotta C. 18, 5. M.
 Cotta ep. Mithr. 13.
 P. Autronius C. 17, 3. 18, 2. 47,
 1. 48, 7.
 Aventinus I. 31, 17.
 G. Babinus I. 33, 2.
 Baleares funditores I. 105, 2.
 L. Bellienus I. 104, 1.
 Bestia v. Calpurnius.
 Bithynia ep. Mithr. 9. 11.
 Bocchus I. 19, 7. 80, 3. 81, 1. 83.
 97. 101—113.
 Bomilcar I. 35, 4—9. 49, 1. 52, 5.
 61, 4—62, 2. 70—73, 1.
 Bruttium C. 42, 1.
 Brutii or. Lep. 3. Vid. Iunii.
 Cabera ep. Mithr. 15.
 Caecillii. Q. — Metellus Celer C. 30,
 5. 42, 3. 57, 2. — Q. — Metellus
 Creticus C. 30, 5. — Q. — Me-
 tellus Numidicus I. 43—58. —
 Q. — Metellus Pius ep. Pomp. 9.
 Q. Caeparius C. 46, 3 et 4. 47, 1
 et 4. 52, 34. 55, 6.
 Caepio vid. Servillii.
 Caesar vid. Iulii.
 Calpurnii. L. — Bestia cos. I. 27,
 4—30, 3. 32, 2. 34, 2. 35, 2
 40, 4. 77, 2 et 3. 85, 16. — L. —
 Bestia C. 17, 3. 43, 1. — G. —

- Piso C. 49, 1 et 2. — Gn. — Piso C. 18, 4—19, 6, 21, 3.
 Camers C. 27, 1.
 Capito vid. Gabinus.
 Capitolium C. 18, 5, 47, 2.
 Capsa et Capsenses I. 89, 4—91, 7, 92, 3, 97, 1.
 Capua C. 30, 2, 3, 7.
 Carthaginiense bellum I. 14, 5. — Carthaginienses C. 51, 6. I. 5, 4 bis. 14, 8, 10, 19, 3, 7, 79, 1, 2, 7, 8, 10, 81, 1. ep. Mithr. 6. — Carthago C. 10, 1. I. 18, 11, 19, 4, 41, 2, 79, 5.
 Cassii. L. — Longinus praetor I. 32, 1—33, 1. — L. — Longinus C. 17, 3, 44, 1, 2, 50, 4.
 Catathamos I. 17, 4, 19, 4.
 Catilina v. Sergii.
 Cato v. Portii.
 Catulus v. Lucretii.
 Celer v. Caecilii.
 Cethegus v. Cornelii.
 Chalcedon ep. Mithr. 13.
 Cicero v. Tullii.
 Cilicia or. Cott. 7.
 Cimbrica praeda or. Lep. 17. — Cimbricum bellum C. 59, 3.
 Cinna v. Cornelii.
 Circa I. 21, 2 bis. 22, 1, 23, 1, 2, 25, 8, 26, 1, 35, 1, 81, 2, 82, 1, 88, 3, 101, 1, 104, 1.
 Claudii. Appius — interrex or. Phil. 21. — Ti. — Nero C. 50, 4.
 Concordiae aedes C. 46, 5, 49, 4.
 Cornelii C. 47, 2. gens Corneliorum C. 55, 6. G. — Cethegus C. 17, 3, 32, 2, 43, 2, 3, 44, 1, 46, 3, 47, 4, 48, 4, 50, 2, 52, 33, 55, 6, 57, 1. = L. — Cethegus or. Phil. 20. = L. — Cinna C. 47, 2. or. Phil. 19. = P. — Lentulus Spinther C. 47, 4. = P. — Lentulus Sura C. 17, 3, 32, 2, 39, 6, 43, 1, 44, 1, 3, 46, 3, 5, 47, 2, 3, 4, 48, 4, 50, 1, 51, 7, 52, 17, 33, 55, 1, 5, 57, 1. = P. — Scipio Africanus maior I. 5, 4. — minor I. 4, 5, 7, 4, 8, 2, 22, 2. = L. — Sisenna I. 95, 2. = L. — Sulla C. 5, 6, 11, 4, 5, 28, 4, 37, 9, (38, 3), 47, 2, 51, 32, 34. I. 95, 1, 2, 3, 98, 4, 100, 2, 101, 4, 8, 102, 2, 4, 15, 103, 4, 7, 104, 1, 2, 3, 105, 1, 106, 2, 5, 107, 1, 6, 108, 1, 2, 3, 109, 1, 4, 110, 2, 111, 1, 4, 112, 1, 3, 113, 4, 6. or. Lep. 1, 7, 16, 19. or. Macr. 1, 9. Sullanae coloniae C. 28, 4. — i milites C. 16, 4. — a victoria C. 21, 4, 37, 6. = P. — Sulla Servi filius C. 17, 3. = Servii — Sullae C. 17, 3, 47, 1. = G. — eques C. 17, 4, 28, 1. — Cornelius scriba or. Lep. 17.
 Q. Cornificius C. 47, 4.
 Cotta vid. Aurelii.
 Crassus vid. Licinii.
 Cretenses. ep. Mithr. 10, 12.
 Creticus vid. Caecilii.
 Crotonensis C. 44, 3.
 Curene I. 19, 3. Curenenses I. 97 ter.
 Curio vid. Scribonius.
 Cyrene, Cyrenenses vid. Curene.
 Cyrus C. 2, 2.
 Cyzicus ep. Mithr. 14.
 Dabar I. 108, 1, 109, 4, 112, 1.
 Damasippus C. 51, 32—34. or. Phil. 7.
 Etruria C. 27, 1, 4. or. Phil. 6, 8.
 Eumenes ep. Mithr. 8.
 Europa I. 17, 3.
 Fabii. Q. — Maxumus I. 4, 5. = Q. — Sanga C. 41, 4, 5.
 Faesulae, C. 24, 2, 27, 1, 30, 3. ager Faesulanus † C. 43, 1. Faesulanus C. 59, 3, 60, 6.
 Figulus vid. Marcii.
 Flaccus vid. Fulvii, Valerii.
 G. Flaminius [Flamma] C. 36, 1.
 Fufidius or. Lep. 21.

- Fulvia. C. 23, 3, 4, 26, 3, 28, 2.
 Fulvii. M. — Flaccus I. 16, 2, 31, 7, 42, 1. = M. — Nobilior C. 17, 4. = A. Fulvius senatoris filius C. 39, 5.
 P. Furius C. 50, 4.
 Gabinii. P. — Capito. C. 17, 4, 40, 6, 43, 2, 46, 3, 47, 1, 4, 52, 34, 55, 6.
 Gaetuli I. 18, 1, 7, 9, 12, 19, 5, 80, 1, 88, 3, 97, 4, 99, 2, 103, 4.
 Galli C. 45, 3, 47, 2, 52, 24, 53, 3, I. 114, 1, 2. — Gallia C. 40, 2, 56, 4, 57, 3, 58, 4, 6, I. 114, 3, ep. Pomp. 5, 9. citerior C. 42, 1. ulterior C. 42, 1, 3. Transalpina (suspectum) C. 57, 1. Gallica gens C. 40, 1. Gallicum bellum C. 52, 30.
 Gauda I. 65, 1.
 Gracchi I. 42, 2. vid. Sempronii.
 Graeci C. 53, 3, 79, 8, 85, 12.
 Graeca faecundia I. 63, 3. Graecae litterae C. 25, 2, I. 85, 31, 95, 3. Graecia C. 2, 2, 51, 39. ep. Mithr. 11.
 Gulussa I. 5, 6, 35, 1.
 Hadrumetum I. 19, 1.
 Hamilcar I. 77, 1.
 Hannibal I. 5, 4. or. Lep. 4. ep. Pomp. 4.
 Heraclea ep. Mithr. 14.
 Hercules I. 18, 3, 89, 4.
 G. Herennius ep. Pomp. 6.
 Hiempsal I. 5, 6, 10, 8, 11, 3, 6, 12, 3, 5, 15, 1, 3, 17, 7, 24, 6, 28, 1.
 Hippo I. 19, 1.
 Hispani C. 19, 5, I. 18, 5. — equites C. 19, 3. Hispania I. 7, 2, 10, 2, 18, 3, 9, 19, 4. or. Cott. 6. ep. Pomp. 4, 10. Hispaniae C. 18, 5. or. Phil. 8. — citerior C. 19, 1, 21, 3. ep. Pomp. 9.
 Iacetania ep. Pomp. 5.
 Indigetes ep. Pomp. 5.
 Italia C. 24, 2, 52, 15, I. 5, 2, 4, 27, 4, 28, 2, 6, 35, 9, 114, 2. or. Cott. 7. ep. Pomp. 4, 7, 10.
 Italici I. 26, 1, 67, 3. socii Italici I. 40, 2. Italicum genus I. 47, 1.
 Iugurtham qui noscere velit totum librum perlegat oportet. — milites Iugurthini I. 21, 2, 56, 6. Iugurthinum bellum I. 19, 7, 77, 2 et 100, 5. (utroque loco suspectum).
 Iulii. G. — Caesar C. 45, 4, 49 pluribus locis, 50, 5, 52, 1, 13, 53, 6, 54 per totum caput. = L. — Caesar C. 17, 1. = G. Iulius C. 27, 1.
 Iunii. D. — Brutus C. 40, 5. or. Macr. 10. = D. — Silanus C. 50, 4, 51, 16, 18. = M. — Silanus I. 43, 1.
 Iupiter I. 107, 2. or. Macr. 15.
 Lacedaemonii C. 2, 2, 51, 28.
 Laeca vid. Porcii.
 Latinum nomen I. 39, 2, 40, 2, 42, 1, 43, 4. Latinae litterae C. 25, 2, I. 95, 3. Latine (loqui) I. 101, 6. Latium I. 69, 2. (dub.) 84, 2, 95, 1. or. Lep. 12.
 Lentulus vid. Cornelius.
 Lepidus vid. Aemilius.
 Leptis I. 19, 1, 3, 77, 1. Leptitani I. 77, 2, 79, 1.
 Libues I. 18, 1, 9, 10, 12. Hercules Libus I. 89, 4.
 Licinii. M. — Crassus C. 17, 7, 19, 1, 38, 1, 47, 4, 48, 4, 5 (bis), 8, 9. = P. — Lucullus I. 37, 2. = ep. Mithr. 15. = G. — Murena C. 42, 3.
 Ligures. I. 38, 6, 77, 4, 100, 2. Ligus I. 93, 2—94, 6.
 Limetanus vid. Mamilli.
 Longinus vid. Cassii.
 Lucullus vid. Licinii.
 Lutatii or. Lep. 3. = Q. — Catulus C. 34, 2sq. 49, 1, 2. or. Phil. 6, 19, 21. or. Macr. 9.

- Macedones ep. Mithr. 5. Macedonia I. 35, 4. bellum Macedonicum C. 51, 5. or. Cott. 7. Muthul I. 48, 3.
 Mamerus vid. Aemilii.
 G. Mamilius Limetanus I. 40, 1. Mamilia lex I. 65, 5. Mamilia rogatio I. 40, 4.
 Manlii. T. — Torquatus C. 52, 30. = T. — Torquatus C. 18, 5. = T. — Mancinus I. 73, 7. = Gn. — I. 114, 1. = G. Manlius C. 24, 2. 27, 1. 4. 28, 4. 29, 1. 30, 1. 32, 2. 36, 1. 2. 56, 1. 59, 1. 60, 6. Manliana castra C. 32, 1.
 Marcii. G. — Figulus C. 17, 1. = Q. — Rex C. 30, 3. 32, 2. 34, 1. G. Marius C. 59, 3. I. 50, 2. 55, 8. 56, 3—57, 1. 58, 5. 60, 5. 63, 1—65, 5. 73. 82, 2. 3. 84, 1—105, 1. 113, 6. 114, 3sq. or. Phil. 7.
 Masinissa I. 5, 4. 5. 7. 9, 2. 14, 2. 6. 18. 24, 10. 35, 1. 2. 65, 1. 3. 108, 1.
 Massilia C. 34, 2.
 Massiva I. 35, 1—6. 61, 4.
 Massugrada I. 108, 1.
 Mastanabal I. 5, 6, 7. 65, 1.
 Mauretania C. 21, 3. I. 16, 5. 19, 4. 62, 7. Mauri I. 18, 10. 19, 4. 7. 80, 6. 82, 1. 97, 4. 99, 2. 101, 4. 8. 104, 3. 106, 5. 107, 5. Maurus I. 97, 2. 106, 2. 107, 1. 108, 1. 113, 1. 3.
 Maxumus vid. Fabii.
 Medi I. 18, 4. 8. 10.
 G. Memmius I. 27, 2. 30, 3—32, 5. 33, 3.
 Metellus vid. Caecilii.
 Micipsa I. 5, 6. 6, 2—7, 2. 9, 1—11, 2. 11, 5. 13, 1. 14, 9. 16, 2. 22, 3. 24, 3. 65, 1. 110, 8.
 Q. Minucius Rufus I. 35, 2. 3.
 Mithridates or. Phil. 8. or. Cott. 7. or. Maer. 18. ep. Mithr. Mithridaticum bellum C. 39, 1.
 Muluecha I. 19, 7. 92, 5. 110, 8.
- Mulvius pons C. 45, 1
 Murena vid. Licinii.
 Nabdalsa I. 70, 2—72, 1.
 Nero vid. Claudii.
 Nicomedes ep. Mithr. 9. 10. 11.
 Nobilior vid. Fulvii.
 Nucernus vid. Sittius.
 Numantia I. 3, 2. 10, 2. 15, 1. 20, 1. 101, 6. Numantini I. 7, 4. Numantinum bellum I. 9, 2.
 Numida I. 12, 4. 35, 1. 4. 54, 4. 65, 1. 71, 3. 101, 6. 106, 3. 108, 1. 3. 111, 4. 113, 5. 6.
 Numidae 5, 1. 4. 6, 3. 7, 2. 11, 3. 12, 5. 13, 1. 15, 1. 18, 8. 11. 12. 19, 4. 7. 20, 5. 21, 2. 24, 1. 7. 25, 5. 26, 3. 28, 3. 38, 4. 6. 46, 3. 47, 1. 49, 5. 50, 1. 4. 6. 51, 3. 52, 4. 53, 3. 6. 54, 5. 56, 5. 57, 3. 58, 3. 59, 2. 60, 5. 61, 5. 62, 1. 65, 2. 66, 2. 67, 3. 68, 2. 69, 1. 74, 2. 3. 75, 4. 7. 8. 78, 4. 80, 6. 89, 7. 90, 1. 91, 4. 6. 92, 2. 3. 93, 4. 94, 3. 4. Numidia I. 8, 1. 13, 2. 5. 14, 1. 25. 16, 5. 18, 11. 19, 5. 20, 7. 24, 10. 27, 4. 5. 28, 7. 29, 7. 32, 2. 33, 4. 35, 3. 9. 38, 9. 39, 4. 43, 1. 5. 46, 5. 48, 3. 54, 6. 61, 2. 62, 10. 65, 3. 78, 7. 82, 2. 84, 1. 85, 45. 97, 1. 2. 102, 13. 111, 1. 114, 3. Numidica scuta I. 94, 1.
 Nysa ep. Mithr. 9.
- Oceanus I. 17, 4. 18, 5. ep. Mithr. 17.
 Octavii. Gn. — Ruso I. 104, 3.
 L. Opimius I. 16, 2.
 Orestilla vid. Aurelii.
 Pacligna cohors I. 105, 2.
 Parium ep. Mithr. 14.
 Paulus vid. Aemilii.
 Persae I. 18, 4. 5. 11.

- Persae, rex Macedoniae 2. C. 51, 5. I. 81, 1. ep. Mithr. 7.
 Persis ep. Mithr. 19.
 M. Petreus C. 59, 4. 60, 1. 5.
 Philaeni I. 79, 5. 9. 10. Philaenon arae I. 19, 3.
 Philippus, rex Macedoniae, or. Lep. 4. ep. Mithr. 5. 6. 7.
 Phoenices I. 19, 1.
 Piceus Or. Lep. 17. — ager Piceus C. 27, 1. 30, 5. 42, 1. 57, 2.
 Piso vid. Calpurnii.
 Pistoriensis ager C. 57, 1.
 lex Plautia C. 31, 4.
 Poeni I. 79, 8. bella Punica C. 51, 6. bellum Punicum I. 42, 1. — secundum I. 5, 4. Punica fides I. 108, 3. libri Punici I. 17, 7. Punica oppida I. 19, 7. Punicae urbes I. 19, 3.
 Pompeii. Gn. — Magnus C. 16, 4. 17, 7. 19, 1. 2. 5. 38, 1. 39, 1. or. Maer. 21. 23. = Q. — Rufus C. 30, 5.
 G. Pomptinus C. 45, 1. 4.
 Porcii M. — Cato. C. 52, 1. 53, 1. 6. — 55, 1. = M. — Laeca C. 17, 3. 27, 3. = lex Porcia C. 51, 22. 40.
 Postumii. A. — Albinus I. 36, 4. 37, 3. 38, 2. 4. 9. 39, 1. 43, 1. 44, 4. = Sp. — Albinus I. 35, 2. 6. 36, 1. 3. 4. 39, 2. 44, 1. 4. 55, 1. 85, 16.
 Ptolemaeus ep. Mithr. 10. 12.
 Punicus vid. Poeni.
 Pyrenaeus. ep. Pomp. 5.
 Pyrrhus or. Lep. 4.
 L. Quintus or. Maer. 11.
 Quirites I. 31, 6. 11. 27. 85, 1. 3. 5. 8. 12. 13. 21. 39. 45. 50. or. Lep. 1. 7. 11. 27. or. Cott. 1. 11. 13. or. Maer. 1. 8. 15. 16. 24.
 Regium I. 28, 6.
 Rex vid. Marcii.
 Rhodii C. 51, 5.
 Roma C. 6, 1. 27, 2. 30, 7. 31. 7. 34, 1. 36, 2. 37, 5. 40, 5. 43, 1. 47, 2. 52, 14. 53, 5. 56, 4. 57, 1. 58, 13. I. 8, 1. 13, 4. 6. 7. 16, 3. 20, 1. 21, 4. 22, 1. 4. 23, 2. 25, 6. 27, 1. 28, 1. 29, 7. 30, 1. 4. 32, 2. 33, 1. 4. 35, 1. 7. 10. 37, 1. 39, 1. 40, 1. 41, 1. 46, 1. 55, 1. 61, 4. 62, 10. 65, 4. 73, 2. 77. 2. 80, 4. 82, 2. 88, 1. 95, 1. 102, 4. 103, 3. 104, 2. 3. 4. 114, 3. Romani C. 6, 5. 53, 3. I. 7, 4. 7. 10, 2. 49, 2. 3. 50, 5. 52, 3. 53, 1. 5. 54, 6. 9. 56, 4. 57, 4. 61, 5. 66, 1. 70, 4. 74, 1. 3. 76, 5. 80, 3. 81, 1. (bis). 87, 4. 94, 4. (bis). 5. 6. 97, 2. 3. 5. 98, 7. 101, 4. 7. 103, 3. 5. 108, 2. 111, 1. 2. 114, 2. or. Lep. 19. ep. Mithr. 2. 5. 15. 17. 20. Romanus I. 108, 3. dux Romanus I. 81, 3. ep. Mithr. 13. equites Romani C. 49, 4. I. 42, 1. 65, 2. (bis). 4. Romanus imperator I. 56, 1. imperatores Romani I. 112, 2. imperium Romanum C. 10, 1. imperium populi Romani C. 36, 4. milites Romani I. 38, 5. Romani milites I. 67, 1. mos Romanus C. 29, 3. nomen Romanum C. 52, 24. I. 5, 4. 58, 3. 80, 1. plebes Romana C. 31, 7. (dub.). 33, 2. populus Romanus C. 8, 5. 11, 6. 36, 4. 51, 5. 53, 2. 61, 7. I. 5, 1. 4. 7, 2. 8, 2. 9, 2. 13, 5. 14, 1. 2. 3. 5. 7. 8. 18. 25. 19, 7. (bis). 20, 5. 22, 4. 24, 2. 26, 1. 27, 2. 31, 20. 32, 5. 33, 4. 46, 2. 64, 2. 65, 2. 83, 1. 88, 5. 102, 2. 8. 11. 108, 2. 110, 6. or. Lep. 11. 24. or. Phil. 6. ep. Pomp. 2. Senatus populusque Romanus I. 21, 4. Senatus et populus Romanus I. 104, 5. 111, 1. populus et senatus Romanus I. 41, 2.
 Romulus or. Lep. 5.

- Rufus vid. Minucii. Pompei.
 Ruso vid. Octavins.
 P. Rutilius Rufus I. 50, 1. 52, 5.
 6 (bis). 86, 4.
- L. Saenius C. 30, 1.
 Samnites C. 51, 38.
 Samotheses Dei. ep. Mithr. 7.
 Sanga vid. Fabii.
 Saturninus vid. Appuleius.
 Scaurus vid. Aemilii.
 Scipio vid. Corneli.
 Scirtus or. Lep. 21.
 G. Scribonius Curio or. Macr. 11.
 Seleuca ep. Mithr. 19.
 Sempronii. Tib. — Gracchus I.
 31, 7. 42, 1. = G. — Gracchus
 I. 16, 2. 31, 7. 42, 1. Gracchi
 I. 42, 1. 2. lex Sempronia I.
 27, 3. = Sempronia C. 25.
 40, 5.
 Septimius Camers C. 27, 1.
 L. Sergius Catilina. Perlegendus
 totus liber ab C. 5.
 Q. Sertorius or. Cott. 6. ep. Pomp.
 5. 9. or. Macr. 18.
 Q. Servilius Caepio I. 114, 1.
 Sextius I. 29, 4.
 libri Sibyllini C. 47, 2.
 Sicca I. 56, 3. Siccenses I. 56, 3.
 Sicilia I. 28, 6.
 Sidonii I. 78, 1. Sidonicus I. 78, 4.
 Silanus vid. Iunii et Turpillius.
 Sisenna vid. Corneli.
 P. Sittius Nucerinus C. 21, 3.
 Spinther vid. Corneli.
 L. Statilius C. 17, 4. 43, 2. 44,
 1. 46, 3. 47, 3. 52, 34. 55, 6.
 Suero ep. Pomp. 6.
 Sufax I. 5, 4. 14, 8.
 Sulla vid. Corneli.
 P. Sulpicius Rufus or. Phil. 7.
 Sura vid. Corneli.
 Suthul I. 38, 2. 39, 4.
 Syphax vid. Sufax.
 Syrtis I. 19, 3. 78, 1. 3.
- Tanais I. 90, 2.
 L. Tarquinius C. 48, 3—9.
 Tarracinensis C. 46, 3.
 Tarula or. Lep. 21.
 Gn. Terentius C. 47, 4.
 Thala I. 75, 1—77, 1. 80, 1. 89,
 6 (bis).
 Theruci I. 19, 3.
 Thirmida I. 12, 3.
 Thraces I. 38, 6.
 Tigranes ep. Mithr. 3. 13. 15. 16.
 Tisidium I. 62, 8.
 Torquatus vid. Manlii.
 Transpadana vid. Gallia. Trans-
 padanus C. 49, 2.
 Troiani C. 6, 1.
 Tullianum C. 55, 3.
 M. Tullius Cicero. C. 22, 3. 23,
 6. 24, 1. 26, 1. 27, 4. 28, 1.
 2. 29, 1. 31, 6. 7. 36, 3. 41,
 5. 43, 1. 2. 44, 1. 45, 1. 48,
 1. 6. 8. 9. 49, 2. 51, 35.
 Tullus vid. Volcatius.
 Turia. ep. Pomp. 6.
 T. Turpillius Silanus I. 66, 3 (bis).
 67, 3. 69, 4.
 Tusci C. 51, 38.
- Vaga I. 29, 4. 47, 1. 68, 1. 3.
 Vagenses I. 66, 2. 69, 1. 3.
 Valentia ep. Pomp. 6.
 L. Valerius Flaccus C. 45, 1. 46, 6
 L. Vargunteius C. 17, 3. 28, 1.
 47, 1.
 Vesta C. 10, 9.
 Vettius Picens or. Lep. 17.
 P. Umbrenus C. 40, 1—6. 50, 4.
 L. Volcatius Tullus C. 18, 2.
 T. Volturcius C. 44, 3—45, 4. 47,
 1. 48, 4. 49, 4. 50, 1.
 Volux I. 101, 5. 105, 5—107, 7.
 Utica I. 25, 5. 63, 1. 64, 5. 86,
 4. 104, 1.
- Zama I. 56, 1—61, 1.